ADEPȚII FANATICI

Reflecţii asupra naturii mişcărilor de masă

Eric Hoffer

OPUS • ŞTIINŢE POLITICE

POLIROM

ERIC HOFFER (1902-1983) a fost un autodidact. A lucrat în restaurante, ca muncitor sezonier în agricultură şi căutător de aur. După Pearl Harbor, a lucrat ca docher în portul San Francisco vreme de 25 de ani. Autor a peste zece cărţi, printre care *The Passionate State of Mind*, *The Ordeal of Change* şi *The Temper of Our Time*, a primit Medalia Prezidenţială pentru Libertate în 1983.

Eric Hoffer, *The True Believer. Thoughts on the Nature of Mass Movements*
THE TRUE BELIEVER. Copyright © 1951 by Eric Hoffer. All rights reserved.
Published by arrangement with HarperCollins Publishers, Inc.

© 2013 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Foto copertă: © Arindam Banerjee/Dreamstime.com

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

HOFFER, ERIC

Adepţii fanatici: reflecţii asupra naturii mişcărilor de masă / Eric Hoffer; trad. de Lucian Leuştean. – Iaşi: Polirom, 2013

ISBN print: 978-973-46-3693-8
ISBN ePub: 978-973-46-4072-0
ISBN PDF: 978-973-46-4073-7

I. Leuştean, Lucian (trad.)

3-056.14
159.923.2
351.754.3

Printed in ROMANIA

Eric Hoffer

ADEPȚII FANATICI

Reflecţii asupra naturii mişcărilor de masă

Traducere de Lucian Leuştean

POLIROM
2013

Cuprins

Prefață 9

PARTEA ÎNTÂI

Atracția mișcărilor de masă

I. Dorința de schimbare 15
II. Dorința de substitute 24
III. Caracterul interșanjabil al mișcărilor de masă 29

PARTEA A DOUA

Adepții potențiali

IV. Rolul indezirabililor în relațiile umane 37
V. Săracii 39
Noii săraci 39
Săracii lipiți pământului 40
Săracii liberi 44
Săracii creativi 47
Săracii integrați într-o colectivitate 47
VI. Inadaptații 59
VII. Superegoiștii 62
VIII. Ambițioșii cu oportunități nelimitate 63
IX. Minoritățile 64
X. Plictisiții 66
XI. Păcătoșii 68

PARTEA A TREIA

Acţiunea comună şi sacrificiul de sine

XII. Prefaţă 73
XIII. Factorii care promovează sacrificiul de sine 77
Identificarea cu un întreg colectiv 77
Punerea în scenă 81
Condamnarea prezentului 83
„Cele ce nu sunt" 91
Doctrina 94
Fanatismul 98
Mişcările de masă şi armatele 102
XIV. Agenţii unificatori 106
Ura 106
Mimetismul 116
Persuasiunea şi coerciţia 120
Conducerea 126
Acţiunea 135
Suspiciunea 139
Efectele unificării 141

PARTEA A PATRA

Începutul şi sfârşitul

XV. Intelectualii 147
XVI. Fanaticii 160
XVII. Oamenii de acţiune 165
XVIII. Mişcări de masă bune şi rele 170
Lipsa de atractivitate şi sterilitatea fazei active 170
Factorii care determină durata fazei active 174
Mişcări de masă utile 179

Note 185

Pentru Margaret Anderson, fără
ale cărei îndemnuri, care au ajuns
la mine traversând un continent,
această carte n-ar fi fost scrisă

Natura acestui amor propriu şi a eului uman este să nu se iubească decât pe sine şi să nu se ia în considerare decât pe sine. Dar ce va face? Nu va putea împiedica acel obiect pe care-l iubeşte să fie plin de defecte şi de josnicii: îl vrea mare şi el este mic. Vrea să fie fericit şi se vede nefericit; ar vrea să fie perfect şi se vede plin de imperfecţiuni; vrea să fie obiectul iubirii şi al respectului oamenilor şi vede că defectele lui nu-i aduc decât aversiunea şi dispreţul lor. Această încurcătură în care se află provoacă în el cea mai nedreaptă şi mai criminală pasiune pe care ne-am putea-o imagina. Căci el concepe o ură de moarte împotriva acestui adevăr care-l copleşeşte şi-l convinge de defectele sale.

Pascal, *Cugetări* (traducere de Maria şi Cezar Ivănescu, text integral, ediţia Brunschvicg, Editura Aion, Oradea, 1998, p. 197 – n.tr.)

Şi au folosit [...] smoala în loc de var.

Facerea 11,3

Prefaţă

Această carte tratează unele particularităţi împărtăşite de toate mişcările de masă, fie ele mişcări religioase, revoluţii sociale sau mişcări naţionaliste. Nu susţine că toate mişcările sunt identice, ci că au în comun anumite caracteristici esenţiale, care le fac să aparţină aceleiaşi familii.

Toate mişcările de masă determină la aderenţii lor o disponibilitate de a-şi da viaţa şi o predispoziţie pentru acţiunea în comun; toate, indiferent de doctrina pe care o propovăduiesc şi de programul pe care îl promovează, cultivă fanatismul, entuziasmul, speranţa înflăcărată, ura şi intoleranţa. Toate sunt capabile să declanşeze un val puternic de energie în anumite domenii ale vieţii şi toate presupun supunere oarbă şi loialitate sinceră.

Toate mişcările de masă, oricât de diferite ar fi în privinţa doctrinei şi a aspiraţiilor lor, îşi recrutează aderenţii iniţiali dintre aceleaşi tipuri umane; toate fac apel la aceleaşi tipuri de gândire.

Deşi există diferenţe evidente între creştinul fanatic, mahomedanul fanatic, naţionalistul fanatic, comunistul fanatic şi nazistul fanatic, rămâne o certitudine faptul că fanatismul care îi animă poate fi văzut şi tratat ca unic. Acelaşi lucru este valabil şi în privinţa forţei care îi îndeamnă la expansiune şi dominaţie mondială. Există o anumită uniformitate în toate tipurile de dăruire, de credinţă, de urmărire a puterii, a unităţii şi a sacrificiului de sine. Există diferenţe majore în conţinuturile doctrinelor şi cauzelor sfinte, dar şi o anumită uniformitate a factorilor care le fac eficiente. Cel care, precum Pascal, identifică raţiuni precise pentru eficienţa doctrinei creştine a găsit şi raţiunile pentru eficienţa doctrinei comuniste, a celei naziste şi a celei naţionaliste. Oricât de diferite sunt cauzele sfinte pentru care oamenii îşi dau viaţa, ei mor probabil, în esenţă, pentru acelaşi lucru.

Această carte este dedicată în principal fazei active, de trezire la viaţă a mişcărilor de masă. Această fază este dominată de adeptul fanatic – omul stăpânit de o credinţă fanatică, dispus să-şi sacrifice viaţa pentru o cauză sfântă –, iar eu încerc să îi descopăr geneza şi să îi schiţez natura. Folosesc ca sprijin în acest demers o ipoteză de lucru. Pornind de la premisa că frustraţii[1] sunt predominanţi printre aderenţii iniţiali ai tuturor mişcărilor de masă şi că ei se alătură din proprie iniţiativă, presupun că: 1) frustrarea în sine, fără nici un fel de acţiune de prozelitism venită din exterior, poate genera cele mai multe dintre caracteristicile fanaticului; 2) o tehnică eficientă de convertire constă în esenţă în inculcarea şi fixarea înclinaţiilor şi reacţiilor spontane ale unei minţi frustrate.

Pentru a testa validitatea acestor presupuneri, a trebuit să cercetez insuficienţele de care suferă frustraţii, felul cum reacţionează aceştia în privinţa lor, gradul în care aceste reacţii coincid cu răspunsurile fanaticului şi, în cele din urmă, maniera în care aceste reacţii pot facilita ascensiunea şi răspândirea unei mişcări de masă. De asemenea, a fost necesar să examinez practicile mişcărilor contemporane, în cadrul cărora au fost perfecţionate şi aplicate tehnici eficiente de convertire, pentru a descoperi dacă acestea validează opinia că o mişcare de masă prozelitistă cultivă în mod deliberat la susţinătorii ei o stare de spirit plină de frustrare şi că, automat, îşi promovează propriul interes atunci când sprijină propensiunile celor frustraţi.

În zilele noastre, pentru cei mai mulţi dintre noi este necesar să înţeleagă motivaţiile şi reacţiile fanaticului. Pentru că, deşi este fără de zei, epoca noastră nu este nereligioasă. Fanaticul este în acţiune peste tot şi, atât prin prozelitism, cât şi prin antagonismele pe care le declanşează, el construieşte lumea după chipul său. Indiferent dacă ne vom alinia pentru sau împotriva lui, e bine să ştim tot ce se poate în privinţa naturii şi a potenţialităţilor sale.

Poate nu ar fi rău să adaug un avertisment. Atunci când vorbim despre asemănarea de familie care există între mişcările de masă, folosim cuvântul *familie* în sens taxonomic. Roşia şi mătrăguna sunt din aceeaşi familie, *Solanaceae*. Deşi una este hrănitoare, iar cealaltă otrăvitoare, ele au numeroare caracteristici morfologice, anatomice şi fiziologice în comun, astfel încât chiar şi un necunoscător în ale botanicii sesizează apartenenţa la aceeaşi familie. Presupunerea că

multe mişcări de masă au numeroase trăsături în comun nu implică faptul că sunt la fel de benefice sau de nefaste. Cartea nu emite judecăţi de valoare şi nu exprimă preferinţe. Doar încearcă să explice; iar explicaţiile – toate, teorii – sunt doar cu titlu de sugestii şi dezbateri, chiar şi atunci când sunt prezentate pe un ton categoric. Cel mai bine este să-l citez pe Montaigne: „Tot ce spun are titlu de discuţie, şi nu de sfat. Ar trebui să nu vorbesc atât de hotărât dacă vreau să fiu crezut".

PARTEA ÎNTÂI

Atracţia mişcărilor de masă

I

Dorinţa de schimbare

1

Este un truism faptul că mulţi dintre cei care se alătură unei mişcări revoluţionare în ascensiune sunt atraşi de perspectiva unei schimbări spectaculoase şi bruşte a condiţiilor lor de viaţă. O mişcare revoluţionară este un instrument manifest al schimbării.

Nu la fel de evident este faptul că şi mişcările naţionaliste şi religioase pot fi vehicule ale schimbării. Se pare că pentru realizarea unei schimbări rapide şi vaste este nevoie de un anumit fel de entuziasm sau exaltare larg răspândite şi nu pare să conteze dacă frenezia provine din speranţa unor bogăţii nemaivăzute sau este generată de o mişcare de masă activă. În Statele Unite ale Americii, schimbările spectaculoase de după Războiul Civil au fost înfăptuite într-o atmosferă încărcată de entuziasmul născut din oportunităţile fabuloase pentru propăşirea personală. Când propăşirea personală nu poate sau când nu i se permite să servească drept forţă motrice, trebuie găsite alte surse de entuziasm dacă se doreşte ca schimbările importante – precum redeşteptarea şi relansarea unei societăţi în stagnare sau reformele radicale privind caracterul şi stilul de viaţă ale unei comunităţi – să fie realizate şi continuate. Mişcările religioase, revoluţionare şi naţionaliste sunt întreprinderi generatoare de entuziasm general.

În trecut, mişcările religioase au fost vehiculele vădite ale schimbării. Conservatorismul unei religii – ortodoxia sa – este o coagulare inertă a unei seve cândva profund reactive. O mişcare religioasă în ascensiune este esenţialmente schimbare şi experiment, fiind deschisă spre noi opinii şi tehnici venite de pretutindeni. Islamul s-a născut ca un mijloc de organizare şi modernizare. Creştinismul a reprezentat o influenţă modernizatoare şi civilizatoare pentru triburile sălbatice din Europa. Atât Cruciadele, cât şi Reforma au fost factori esenţiali în scoaterea lumii occidentale din stagnarea Evului Mediu.

În vremurile moderne, mişcările de masă implicate în realizarea schimbării rapide şi vaste sunt fie revoluţionare, fie naţionaliste, fie de ambele feluri. În materie de dăruire, putere şi cruzime, Petru cel Mare a fost, probabil, la fel ca majoritatea celor mai de succes lideri naţionalişti sau revoluţionari. Însă şi-a ratat obiectivul primordial, de a transforma Rusia într-un stat apusean. Iar motivul pentru care a eşuat a fost că nu a indus maselor ruseşti un entuziasm stimulator. Fie nu l-a considerat necesar, fie nu a ştiut cum să-şi transforme ţelul într-o cauză sfântă. Nu e de mirare că revoluţionarii bolşevici, care i-au înlăturat pe ultimul ţar şi pe Romanovi, simt un soi de afinitate faţă de Petru – un ţar şi un Romanov. Şi asta pentru că ţelul său este acum al lor, iar ei speră să reuşească acolo unde el a eşuat. Revoluţia bolşevică ar putea rămâne în istorie atât ca o tentativă de a moderniza o şesime din suprafaţa globului, cât şi ca o încercare de a construi o economie comunistă.

Faptul că şi revoluţia franceză, şi cea rusă s-au transformat în mişcări naţionaliste pare să indice că, în epoca modernă, naţionalismul este cea mai durabilă şi mai bogată sursă de entuziasm de masă şi că trebuie exploatată fervoarea naţionalistă dacă se doreşte înfăptuirea schimbărilor drastice plănuite şi iniţiate prin entuziasmul revoluţionar. Ne întrebăm dacă dificultăţile întâmpinate de guvernul laburist actual din Marea Britanie nu sunt cauzate parţial de faptul că tentativa de a modifica economia ţării şi stilul de viaţă a 49 de milioane de

oameni a fost iniţiată într-o atmosferă lipsită de fervoare, exaltare şi speranţă îndrăzneaţă. Aversiunea faţă de tiparele dezagreabile pe care le urmează în dezvoltarea lor cele mai multe mişcări de masă contemporane i-a ţinut pe conducătorii civilizaţi şi decenţi ai partidului laburist departe de entuziasmul revoluţionar. Există totuşi posibilitatea ca mersul lucrurilor să-i oblige să recurgă la nişte forme edulcorate de şovinism, astfel încât şi în Marea Britanie „socializarea naţiunii [să poată avea] ca un corolar natural naţionalizarea socialismului"[1].

Modernizarea excepţională a Japoniei n-ar fi fost probabil posibilă fără spiritul misionar al naţionalismului japonez. Probabil este adevărat şi faptul că modernizarea rapidă a unor ţări europene (în special Germania) a fost facilitată într-o anumită măsură de avântul şi răspândirea pe scară largă ale fervorii naţionaliste. Potrivit indiciilor actuale, renaşterea Asiei se va produce mai curând prin intermediul unor mişcări naţionaliste decât prin alte mijloace. Ascensiunea unei adevărate mişcări naţionaliste a fost cea care i-a permis lui Kemal Atatürk să modernizeze Turcia aproape peste noapte. În Egipt, unde nu există o mişcare de masă, modernizarea este înceată şi şovăielnică, deşi conducătorii săi, încă din vremea lui Mehmet Ali*, au salutat ideile occidentale, iar contactele cu Occidentul au fost numeroase şi profunde. Sionismul este un instrument de revigorare a unei ţări înapoiate şi de transformare a negustorilor şi intelectualilor în fermieri, muncitori şi soldaţi. Dacă Jiang Jieshi** ar fi ştiut să iniţieze o mişcare de masă veritabilă sau cel puţin să menţină entuziasmul naţionalist determinat de

---

* Mehmet Ali (Mohammed Ali) (1769-1849), vicerege al Egiptului (1805-1848). În timpul conducerii sale, armata şi flota egiptene au fost reorganizate pe baze moderne, iar teritoriul statului a fost extins în detrimentul suzeranului său, sultanul Mahmud al II-lea (n.tr.).

** Jiang Jieshi (1887-1975), general şi om politic chinez, a contribuit la unificarea Chinei. A fost învins în Războiul Civil (1946-1949) de armata populară de eliberare şi silit să se retragă în Taiwan, unde a rămas până la moarte (n.tr.).

invazia japoneză, ar fi putut acţiona acum ca restauratorul Chinei. Cum nu s-a priceput s-o facă, a fost uşor înlăturat de maeştrii artei „religioficării" - arta de a transforma ţeluri practice în cauze sfinte. Nu e greu de înţeles de ce Statele Unite şi Marea Britanie (sau oricare democraţie occidentală) nu pot juca un rol important şi direct în stimularea ţărilor asiatice pentru a depăşi înapoierea şi stagnarea: democraţiile nu sunt nici înclinate, nici capabile, probabil, să declanşeze un spirit revigorant printre milioanele de oameni ai Asiei. Contribuţia democraţiilor occidentale la redeşteptarea Orientului a fost indirectă şi cu certitudine neintenţionată. S-a declanşat un entuziasm al resentimentului împotriva Occidentului şi această fervoare antioccidentală este cea care trezeşte actualmente Orientul dintr-o stagnare ce durează de secole[2].

Deşi dorinţa de schimbare este nu de puţine ori un motiv superficial, totuşi merită să descoperim dacă explorarea acestei dorinţe n-ar face puţină lumină în mecanismul de funcţionare a unei mişcări de masă. În consecinţă, vom cerceta natura dorinţei de schimbare.

2

Avem tendinţa de a localiza forţele determinante ale existenţei noastre dincolo de noi. Succesul şi eşecul sunt inevitabil legate, în mintea noastră, de starea de lucruri din jurul nostru. De aceea, oamenii care se simt împliniţi cred că trăiesc într-o lume bună şi ar dori să o conserve ca atare, în timp ce frustraţii susţin schimbarea radicală. Tendinţa de a căuta toate cauzele dincolo de noi persistă chiar şi atunci când este limpede că situaţia în care ne găsim este produsul calităţilor personale, precum aptitudini, caracter, înfăţişare, sănătate şi aşa mai departe. Aşa cum spune Thoreau, „dacă un om este stânjenit de ceva ce îl împiedică să-şi realizeze scopurile, fie şi de o durere de stomac... va trece imediat la reformarea lumii"[3].

Este de înţeles faptul că aceia care eşuează sunt înclinaţi să condamne lumea pentru eşecul lor. Este remarcabil că şi cei care au succes, oricât s-ar mândri cu precauţia, curajul, cumpătarea şi alte „calităţi remarcabile" ale lor, sunt în esenţă convinşi că reuşita lor este rezultatul unui concurs accidental de împrejurări. Încrederea în sine chiar şi a celor mai de succes oameni nu este niciodată absolută. Ei nu sunt niciodată siguri că ştiu toate ingredientele care i-au condus la succes. Lumea exterioară le pare un mecanism aflat într-un echilibru precar, iar atâta vreme cât ticăie în favoarea lor, le e teamă să umble la el. Astfel, atât rezistenţa la schimbare, cât şi dorinţa arzătoare de a o înfăptui provin din aceeaşi convingere, amândouă fiind la fel de vehemente.

3

Nemulţumirea în sine nu creează invariabil o dorinţă de schimbare. Trebuie să existe şi alţi factori pentru ca nemulţumirea să se transforme în alienare. Unul dintre aceştia este senzaţia de putere.

Cei care sunt copleşiţi de mediul înconjurător nu se gândesc la schimbare, oricât de deplorabilă le-ar fi situaţia. Când modul nostru de viaţă este atât de precar, încât este evident faptul că nu putem să controlăm circumstanţele existenţei noastre, avem tendinţa de a ne agăţa de certitudini şi lucruri familiare. Contracarăm sentimentul profund de insecuritate transformându-ne existenţa într-o rutină fixă. În consecinţă, ne iluzionăm că stăpânim imprevizibilul. Pescarii, nomazii şi fermierii care trebuie să se confrunte cu elemente potrivnice, creatorul care depinde de inspiraţie, sălbaticul copleşit de mediul înconjurător – toţi se tem de schimbare. Se confruntă cu lumea aşa cum ar face-o cu un juriu atotputernic. Şi cei extrem de săraci au o veneraţie temătoare faţă de lumea din jurul lor şi nu sunt deschişi la schimbare. Trăim o viaţă periculoasă cu foamea şi

frigul răsuflându-ne în ceafă. Aşadar, există un conservatorism al nevoiaşilor la fel de profund ca acela al privilegiaţilor, iar primul este un factor de perpetuare a ordinii sociale la fel de important ca ultimul.

Oamenii care se grăbesc să întreprindă o schimbare majoră au, de obicei, sentimentul că se află în posesia unei puteri irezistibile. Generaţia care a înfăptuit revoluţia franceză avea o viziune extravagantă asupra omnipotenţei raţiunii umane şi a capacităţilor nemărginite ale inteligenţei umane. Niciodată, spune de Tocqueville, umanitatea nu fusese mai mândră de ea însăşi şi nu crezuse mai profund în propria omnipotenţă. Iar această încredere exagerată era asociată cu o sete universală de schimbare ce acaparase spontan minţile tuturor[4]. Lenin şi bolşevicii, care s-au avântat imprudent în haosul creării unei lumi noi, aveau o încredere oarbă în omnipotenţa doctrinei marxiste. Naziştii nu dispuneau de o doctrină la fel de puternică, dar credeau într-un lider infailibil, precum şi într-o nouă tehnică. Căci este improbabil că naţional-socialismul ar fi progresat atât de rapid dacă n-ar fi existat convingerea fermă că noile tehnici ale războiului-fulger şi propagandei făceau Germania irezistibilă.

Chiar şi dorinţa raţională de progres este susţinută de credinţă – credinţa în bunătatea intrinsecă a naturii umane şi în omnipotenţa ştiinţei. Este o credinţă sfidătoare şi blasfemiatoare, cu nimic diferită de aceea a oamenilor care şi-au propus să construiască „un oraş şi un turn al cărui vârf să ajungă la cer" şi care credeau că „nu se vor opri de la ceea ce şi-au pus în gând să facă"[5].

4

La o primă vedere s-ar crede că simpla posesie a puterii ar conduce automat la o atitudine arogantă faţă de lume şi o receptivitate faţă de schimbare. Dar nu este întotdeauna aşa. Cel puternic poate fi la fel de timid precum cel neputincios.

Ceea ce pare să conteze mai mult decât posesia instrumentelor puterii este credinţa în viitor. Acolo unde puterea nu este completată de credinţa în viitor, ea este utilizată pentru a bloca noul şi a menţine statu-quo-ul. Pe de altă parte, speranţa excesivă, chiar când nu este susţinută de o forţă reală, are şansa de a genera aspiraţiile cele mai imprudente. Şi asta întrucât cel plin de speranţă îşi poate extrage vigoarea din cele mai ridicole surse de putere – un slogan, un cuvânt, o emblemă. Nici o credinţă nu este solidă dacă nu este şi o credinţă în viitor, dacă nu are şi o componentă milenară. La fel stau lucrurile şi cu o doctrină eficientă: pe lângă faptul că este o sursă de putere, trebuie să pretindă că reprezintă o cheie pentru poarta viitorului[6].

Cei care vor să transforme o naţiune sau întreaga lume n-o vor putea face alimentând şi guvernând nemulţumirile, demonstrând justeţea şi necesitatea schimbărilor intenţionate ori impunându-le oamenilor un nou mod de viaţă. Ei trebuie să ştie cum să declanşeze şi să întreţină o speranţă extravagantă. Nu contează dacă e vorba despre împărăţia cerurilor, despre raiul pe pământ, despre prăzi şi bogăţii nemaivăzute, despre realizări uluitoare sau despre dominaţia mondială. Cucerirea de către comunişti a Europei şi a unei bune părţi a lumii s-ar datora nu atât faptului că ştiu cum să stârnească vrajba sau cum să infecteze oamenii cu ură, cât faptului că ştiu cum să propovăduiască speranţa.

5

Astfel, diferenţele dintre conservatori şi radicali par să izvorască în principal din atitudinile lor faţă de viitor. Teama de viitor ne face să ne opunem şi să ţinem cu dinţii de prezent, în timp ce credinţa în viitor ne face să fim receptivi la schimbare. Atât bogaţii, cât şi săracii, cei puternici şi cei slabi, cei care au realizat multe sau puţine, toţi se pot teme de viitor. Când prezentul pare perfect şi singura dorinţă este ca el să se prelungească în viitor, schimbarea poate însemna doar deteriorare.

De aceea, oamenii cu realizări remarcabile şi cei care trăiesc vieţi împlinite, fericite de obicei se împotrivesc inovării drastice. Conservatorismul invalizilor şi al celor de vârsta a treia derivă tot din teama de viitor. Ei se află în căutarea semnelor decăderii, simţind că orice schimbare va avea mai degrabă urmări neplăcute decât benefice. Nici cei foarte săraci nu au nici un fel de încredere în viitor. Viitorul li se pare doar o capcană îngropată pe drumul lor. Trebuie să calci cu precauţie. A schimba lucrurile înseamnă a o căuta cu lumânarea.

Iar în privinţa celor plini de speranţă: nu pare să conteze cine este cel dominat de o speranţă îndrăzneaţă – poate fi un intelectual entuziast, un fermier avid de pământ, un speculant dornic să dea lovitura, un comerciant sau un industriaş modest, un simplu muncitor sau un nobil lord –, toţi sunt nepăsători faţă de prezent, sunt dispuşi să-l ruineze, dacă este necesar, pentru a construi o lume nouă. Aşadar, pot exista revoluţii iscate de privilegiaţi, dar şi de defavorizaţi. Mişcarea de împrejmuire* din Anglia secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea a fost o revoluţie a bogaţilor. Industria lânii a devenit foarte prosperă, iar păşunatul a devenit mai profitabil decât cultivarea pământului. Proprietarii de pământ i-au alungat pe arendaşi, au îngrădit composesoratele şi au făcut schimbări profunde în structura economică şi socială a ţării. „Lorzii şi nobilii perturbau ordinea socială, încălcând legile şi obiceiurile străvechi, uneori prin violenţă, adeseori prin presiuni şi intimidări."[7] O altă revoluţie engleză a bogaţilor a avut loc la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Este vorba despre revoluţia industrială. Posibilităţile uluitoare ale mecanizării au înfierbântat minţile manufacturierilor şi comercianţilor. Ei au început o revoluţie „mai extremă şi mai radicală ca oricând, care a inflamat

* Mişcarea de împrejmuire a constat în unirea terenurilor mai mici, lucrate anterior de arendaşi sau utilizate în comun pentru păşunat. Vastele câmpuri închise puteau fi exploatate cu profituri mult mai mari de către proprietari (n.tr.).

minţile fanaticilor"[8], şi într-o perioadă relativ scurtă aceşti cetăţeni respectabili, cu frica lui Dumnezeu, au făcut Anglia de nerecunoscut.

Când speranţele şi visurile se revarsă pe străzi, e bine ca timoraţii să încuie uşile, să baricadeze ferestrele şi să stea ascunşi până trece furia. Pentru că adeseori există o neconcordanţă monstruoasă între speranţe, oricât de nobile şi de delicate ar fi, şi acţiunea care le succedă. Ca şi cum fecioare cu coroniţe şi tineri cu ghirlande ar anunţa venirea celor patru călăreţi ai apocalipsei.

6

Pentru ca oamenii să se avânte fără reţinere într-o acţiune de schimbare radicală, ei trebuie să fie profund nemulţumiţi, însă nu resemnaţi, şi trebuie să aibă senzaţia că, deţinând o doctrină solidă, un lider infailibil sau nişte tehnologii noi, primesc acces la o sursă inepuizabilă de putere. Le mai trebuie o imagine extravagantă asupra perspectivelor şi posibilităţilor viitorului. În cele din urmă, dificultăţile presupuse de vasta lor întreprindere trebuie să le fie complet necunoscute. Experienţa este un handicap. Oamenii care au declanşat revoluţia franceză n-aveau nici un fel de experienţă politică. La fel au stat lucrurile cu bolşevicii, naziştii şi revoluţionarii din Asia. Omul cu experienţă se alătură târziu. El intră în mişcare când există deja o preocupare crescândă. Probabil că experienţa politică a englezului l-a ţinut departe de mişcările de masă.

II

Dorinţa de substitute

7

Există o diferenţă fundamentală între atracţia exercitată de o mişcare de masă şi cea exercitată de o organizaţie practică. Cea din urmă oferă oportunităţi de progres personal şi face apel în principal la interesul propriu. Pe de altă parte, o mişcare de masă, în special în faza sa activă, de trezire, nu apelează la cei preocupaţi să-şi susţină şi să-şi îmbunătăţească sinele preţuit, ci la cei care se zbat să scape de sinele nedorit. O mişcare de masă îşi atrage şi îşi menţine aderenţii nu pentru că poate satisface aspiraţia spre propăşirea personală, ci pentru că poate satisface dorinţa pătimaşă de renunţare la sine.

Persoanele care îşi văd viaţa iremediabil distrusă nu cred că merită să te perfecţionezi. Perspectiva unei cariere individuale nu le incită spre un efort cuprinzător, nici nu stârneşte în ele credinţa şi o dăruire totală. Privesc interesul propriu ca pe ceva pângărit şi pernicios, ceva necurat şi nefericit. Orice acţiune întreprinsă sub auspiciile sinelui li se pare sortită eşecului. Nimic din ceea ce îşi are rădăcinile şi esenţa în individualitatea umană nu poate fi bun şi nobil. Aspiraţia lor cea mai profundă este pentru o nouă viaţă – o renaştere – sau, dacă eşuează în acest sens, o şansă de a dobândi noi motive de mândrie, încredere, speranţă, un sentiment al utilităţii şi aprecierii, prin identificarea cu o cauză nobilă. O mişcare de masă activă le oferă oportunităţi

în ambele sensuri. Dacă se alătură mişcării convertindu-se pe deplin, aceşti oameni renasc, noua viaţă fiind cea din cadrul organismului colectiv strâns unit, iar dacă sunt atraşi ca simpatizanţi, îşi găsesc motive de mândrie, încredere şi utilitate, identificându-se cu eforturile, realizările şi perspectivele mişcării.

Pentru cei frustraţi, o mişcare de masă oferă substitute fie pentru sinele în întregime, fie pentru acele elemente care fac viaţa suportabilă şi pe care nu le pot obţine din resursele lor individuale.

Este adevărat că printre primii aderenţi ai mişcărilor de masă există şi aventurieri care se alătură în speranţa că mişcarea va face să se învârtă roata norocului şi le va deschide calea spre faimă şi putere. Pe de altă parte, uneori, şi cei care se alătură asociaţiilor, partidelor politice clasice sau altor organizaţii practice manifestă un anumit nivel de dăruire dezinteresată. Cu toate acestea, rămâne valabil faptul că nu poate fi întreprinsă o activitate practică dacă ea nu face apel la şi nu satisface interesul propriu, în timp ce vigoarea şi creşterea unei mişcări de masă în ascensiune depind de capacitatea sa de a evoca şi a satisface dorinţa pătimaşă de renunţare la sine. Dacă o mişcare de masă începe să atragă oameni care sunt interesaţi de carierele individuale este un semn că a depăşit faza viguroasă, că nu mai este angajată în crearea unei lumi noi, ci în controlarea şi conservarea prezentului. Încetează atunci să fie o mişcare şi devine o întreprindere. Potrivit lui Hitler, „cu cât o mişcare dispune de mai multe posturi şi de poziţii uşor accesibile, cu atât o invadează ariviştii. Într-o zi, aceşti lucrători politici de ocazie ajung să fie dominanţi în partid prin numărul lor, iar militantul cinstit de altădată ajunge să nu mai recunoască vechea mişcare. [...] Este adevărat că atunci «misiunea» unei astfel de mişcări s-a încheiat"[1].

Natura substitutului deplin oferit de convertire este discutată în capitolele dedicate sacrificiului de sine şi acţiunii unitare din partea a treia a cărţii. Aici ne vom ocupa de substitutele parţiale.

8

Credinţa într-o cauză sfântă este în mare măsură un substitut pentru încrederea pierdută în noi înşine.

9

Cu cât un om este mai puţin îndreptăţit să pretindă excelenţa pentru sine, cu atât va fi mai înclinat să pretindă excelenţa pentru naţiunea sa, religia sa, rasa sa sau cauza sa sfântă.

10

Un om îşi vede probabil de treburile lui atunci când merită să facă asta. Când nu merită, omul îşi abate gândurile de la treburile lui fără sens, amestecându-se în treburile altora.

Această preocupare pentru treburile altora se manifestă prin bârfe, indiscreţii, imixtiuni, ca şi printr-un interes pătimaş faţă de chestiunile comunitare, naţionale şi rasiale. Când fugim de noi înşine, fie ne uităm peste umărul vecinului, fie ne repezim la gâtul lui.

11

Convingerea arzătoare că avem o datorie sfântă faţă de alţii este adeseori o cale de a ne agăţa eul care se scufundă de o plută aflată în trecere. Ceea ce pare o mână întinsă este adeseori o încercare disperată de a ne agăţa de ceva. Luaţi-ne datoriile sfinte şi vieţile noastre vor deveni insignifiante şi lipsite de sens. Fără îndoială, renunţând la o viaţă centrată pe sine pentru una dezinteresată, câştigăm enorm în materie de stimă de sine.

Vanitatea altruiştilor, chiar şi a celor care manifestă o smerenie deplină, este fără margini.

12

Unul din mijloacele cele mai viguroase prin care o mişcare de masă îşi exercită atracţia este oferirea unui substitut pentru speranţa individuală. Această atracţie este eficientă în mod special într-o societate îmbibată de ideea de progres. Şi asta pentru că, în concepţia asupra progresului, ziua de mâine este plină de posibilităţi, iar frustrarea rezultată din faptul că nu mai ai nici o aşteptare este cu atât mai intensă. Hermann Rauschning spune despre Germania prehitleristă că „sentimentul că s-a ajuns la capătul tuturor lucrurilor a fost unul dintre cele mai teribile chinuri cu care ne-am confruntat după ce am pierdut războiul"[2]. Într-o societate modernă oamenii pot trăi fără speranţă doar dacă sunt ţinuţi într-o stare de năucire şi cu sufletul la gură în permanenţă, printr-o presiune neîncetată. Disperarea produsă de şomaj nu provine doar din ameninţarea privaţiunilor, ci şi din imaginea spontană a vastului nimic care se prefigurează. Şomerii sunt mai predispuşi să-i urmeze pe vânzătorii de speranţe decât pe cei care îi consolează.

Mişcările de masă sunt adeseori acuzate că îşi dopează adepţii cu speranţe de viitor, privându-i mişeleşte de bucuria prezentului. Însă pentru cei frustraţi prezentul este iremediabil distrus. Plăcerile şi satisfacţiile nu-l pot reface. Nici o mulţumire şi nici o alinare reale nu le pot cuprinde sufletele dacă nu vin din speranţă[3].

13

Când interesele şi perspectivele noastre individuale nu ne oferă un scop în viaţă, avem o nevoie disperată să ne dedicăm

existenţa unor lucruri din afara noastră. Toate formele de dăruire, devoţiune, loialitate şi sacrificiu de sine sunt în esenţă un mod disperat de a ne agăţa de ceva care să dea sens şi valoare vieţii noastre distruse şi inutile. De aceea, îmbrăţişarea unui substitut va fi în mod necesar pătimaşă şi extremă. Putem avea o încredere limitată în noi înşine, dar credinţa în religia, rasa, naţiunea noastră sau în cauzele sfinte trebuie să fie excesivă şi lipsită de compromisuri. Un substitut îmbrăţişat cu moderaţie nu poate să înlocuiască şi să eclipseze sinele pe care dorim să-l uităm. Nu putem fi siguri că avem pentru ce trăi decât dacă suntem gata să murim pentru acel lucru. Această disponibilitate de a muri este dovada pentru noi şi pentru alţii că ceea ce a trebuit să adoptăm ca substitut pentru o primă opţiune iremediabil ratată sau distrusă este într-adevăr cea mai bună soluţie posibilă.

III

Caracterul interşanjabil al mişcărilor de masă

14

Când oamenii sunt copţi pentru o mişcare de masă, sunt de obicei copţi pentru orice mişcare eficientă, nu doar pentru una cu o anumită doctrină sau cu un anumit program. În Germania prehitleristă, adesea, opţiunea unui tineret neliniştit pentru comunişti sau nazişti a fost o chestiune de hazard. În ghetourile supraaglomerate din Rusia ţaristă, populaţia evreiască înfierbântată era coaptă atât pentru revoluţie, cât şi pentru sionism. În aceeaşi familie, în membru se putea alătura revoluţionarilor, iar altul sioniştilor. Dr. Chaim Weizmann citează din spusele mamei sale în acele vremuri: „Orice s-ar întâmpla, voi fi la adăpost. Dacă Samuel [fiul revoluţionar] are dreptate, vom fi cu toţii fericiţi în Rusia; dacă Chaim [sionistul] are dreptate, atunci vom merge să trăim în Palestina"[1].

Această receptivitate faţă de toate mişcările nu se stinge întotdeauna nici măcar după ce potenţialul adept fanatic a devenit susţinătorul înflăcărat al unei mişcări specifice. Deşi mişcările de masă se află într-o competiţie violentă între ele, nu sunt deloc rare cazurile când susţinătorii - chiar şi cei mai zeloşi - migrează de la una la alta. Saul transformându-se în Pavel nu este nici o raritate, nici un miracol. În zilele noastre, orice mişcare de masă care face prozeliţi pare să-i considere

pe aderenţii zeloşi din mişcările concurente membrii săi potenţiali. Hitler îi considera pe comuniştii germani potenţiali naţional-socialişti: „Social-democratul mic-burghez şi şeful sindical nu vor deveni niciodată naţional-socialişti, dar comuniştii o vor face întotdeauna"[2]. Căpitanul Röhm s-a lăudat că îl poate transforma pe cel mai roşu comunist în cel mai ardent naţionalist în doar patru săptămâni[3]. Pe de altă parte, Karl Radek considera Cămăşile Brune naziste (SA) o rezervă pentru viitorii recruţi comunişti[4].

Deoarece toate mişcările de masă îşi extrag aderenţii din aceleaşi tipologii umane şi fac apel la aceleaşi tipologii mentale, reiese că: a) toate mişcările de masă se află în competiţie, iar ce câştigă una în materie de aderenţi reprezintă pierderi pentru toate celelalte; b) toate mişcările de masă sunt interşanjabile. O mişcare de masă are capacitatea de a se transforma în alta. O mişcare religioasă poate evolua într-o revoluţie socială sau într-o mişcare naţionalistă; o revoluţie socială, într-un naţionalism militant sau într-o mişcare religioasă; o mişcare naţionalistă, într-o revoluţie socială sau într-o mişcare religioasă.

15

Rar se întâmplă ca o mişcare de masă să aibă un caracter unic. De obicei ea manifestă anumite trăsături ale altor tipuri de mişcări, iar uneori reprezintă două sau trei mişcări în una. Exodul evreilor din Egipt a fost o revoltă a sclavilor, o mişcare religioasă şi una naţionalistă. Naţionalismul militant al japonezilor este în esenţă religios. Revoluţia franceză a fost o nouă religie. A avut „dogma sa, principiile sacre ale Revoluţiei – *Liberté et sainte égalité*. A avut o formă proprie de venerare, o adaptare a ceremonialului catolic, care a fost elaborată în conexiune cu sărbătorile civice. A avut sfinţii săi, eroii şi martirii libertăţii"[5]. În acelaşi timp, revoluţia franceză a fost şi o mişcare naţionalistă. Adunarea legislativă a decretat în 1792

că peste tot trebuie ridicate altare purtând inscripţia: „Cetăţeanul se naşte, trăieşte şi moare pentru *la Patrie*"[6].

Mişcările religioase din cadrul Reformei au avut un aspect revoluţionar care s-a manifestat prin răscoale ţărăneşti, fiind şi mişcări naţionaliste. Luther spunea: „În ochii italienilor, noi, germanii, suntem doar nişte porci teutoni josnici. Ne exploatează ca nişte şarlatani şi sug sângele poporului. Deşteaptă-te, Germania!"[7].

Caracterul religios al revoluţiei bolşevice şi al celei naziste este general recunoscut. Secera şi ciocanul, precum şi svastica sunt în aceeaşi categorie cu crucea. Ceremonialul paradelor lor este aidoma ceremonialului unei procesiuni religioase. Au crezuri, sfinţi, martiri şi morminte sfinte. Revoluţiile nazistă şi bolşevică sunt de asemenea mişcări naţionaliste deplin dezvoltate. Revoluţia nazistă a fost astfel de la început, în timp ce naţionalismul bolşevicilor s-a dezvoltat ulterior.

Sionismul este o mişcare naţionalistă şi o revoluţie socială. Pentru evreul ortodox este şi o mişcare religioasă. Naţionalismul irlandez are o tentă religioasă profundă. Mişcările de masă actuale din Asia sunt şi naţionaliste, şi revoluţionare.

16

Problema stopării unei mişcări de masă este adesea o chestiune de substituire a unei mişcări cu alta. O revoluţie socială poate fi blocată prin promovarea unei mişcări naţionaliste sau religioase. Astfel, în ţările unde catolicismul şi-a recăpătat spiritul de mişcare de masă, el contracarează răspândirea comunismului. În Japonia naţionalismul a fost cel care a canalizat toate mişcările de protest social. În sudul Statelor Unite, mişcarea de solidaritate rasială acţionează ca un obstacol pentru revoluţia socială. O situaţie similară poate fi observată la francezii din Canada şi burii din Africa de Sud.

Această metodă de a stopa o mişcare prin substituirea ei cu alta nu este întotdeauna lipsită de pericole, iar costurile sunt de obicei mari. Este bine ca aceia cărora le convine situaţia prezentă şi doresc să o conserve să nu se joace cu mişcările de masă. Şi asta pentru că întotdeauna prezentul are de suferit când o adevărată mişcare de masă este în acţiune. În perioada interbelică, oamenii de afaceri pragmatici din Italia şi Germania au acţionat într-o manieră întru totul „logică" atunci când au încurajat o mişcare fascistă şi, respectiv, una nazistă pentru a opri comunismul. Însă, procedând astfel, aceşti oameni practici şi logici şi-au promovat propria lichidare.

Există alte substitute mai sigure pentru o mişcare de masă. În general, orice aranjament care fie descurajează individualismul izolaţionist, fie facilitează uitarea de sine, fie oferă oportunităţi pentru acţiune şi pentru noi începuturi tinde să contracareze apariţia şi răspândirea mişcărilor de masă. De aceste lucruri ne vom ocupa în capitolele următoare. Acum vom arunca o privire asupra unui substitut interesant pentru mişcările de masă, şi anume migraţia.

17

Emigrarea oferă unele lucruri pe care cei frustraţi speră să le găsească atunci când se alătură unei mişcări de masă, şi anume schimbarea şi şansa unui nou început. Aceleaşi tipuri umane care îngroaşă rândurile unei mişcări de masă în ascensiune sunt şi cele care vor fructifica şansa de a emigra. Astfel, migraţia poate servi ca substitut pentru o mişcare de masă. Este plauzibil, spre exemplu, ca revoluţia fascistă şi cea nazistă să nu fi existat dacă Statele Unite şi Imperiul Britanic ar fi favorizat migraţia în masă din Europa după primul război mondial. În Statele Unite ale Americii, migraţia liberă şi facilă de-a lungul unui vast continent a contribuit la stabilitatea socială.

În orice caz, datorită calităţii materialului lor uman, migraţiile de masă reprezintă un teren fertil pentru apariţia unor adevărate mişcări de masă. Uneori este dificil de spus unde se termină o migraţie de masă şi unde începe o mişcare de masă – şi care a apărut prima. Migraţia evreilor din Egipt a evoluat într-o mişcare religioasă şi naţionalistă. Migraţiile barbarilor din perioada de declin a Imperiului Roman erau mai mult decât simple deplasări ale populaţiilor. Sunt indicii că barbarii erau relativ puţini, dar, odată ce invadau o ţară, li se alăturau cei oprimaţi şi cei nemulţumiţi din toate clasele sociale: „Era o revoluţie socială iniţiată şi mascată de ceea ce în aparenţă era o cucerire străină"[8].

Orice mişcare socială este, într-un anumit sens, o migraţie – o mişcare către un pământ al făgăduinţei; iar când este posibil şi convenabil, are loc o migraţie reală. Asta s-a întâmplat în cazul puritanilor, anabaptiştilor, mormonilor, duhoborilor* şi sioniştilor. Migraţia în masă întăreşte spiritul şi unitatea unei mişcări; şi indiferent dacă ia forma unei cuceriri străine, a unei cruciade, a unui pelerinaj sau a colonizării unui pământ virgin, este utilizată de cele mai multe mişcări de masă active.

---

* Duhobori – sectă creştină rusească. Membrii săi nu recunoşteau autoritatea Bisericii şi a statului. Lev Tolstoi i-a ajutat să emigreze în Canada cu banii din drepturile de autor asupra romanului *Învierea* (n.tr.).

PARTEA A DOUA

Adepţii potenţiali

PARTEA A DOUA

Adepții poeziei

IV

Rolul indezirabililor în relaţiile umane

18

Există o tendinţă de a judeca o rasă, o naţiune sau orice grup distinct după cei mai puţin merituoşi membri ai săi. Deşi profund incorectă, această tendinţă are o anumită justificare. Căci destinul şi caracterul unui grup sunt adesea determinate de elementele sale inferioare.

Masa inertă a unei naţiuni, spre exemplu, se găseşte în secţiunea sa mediană. Oamenii obişnuiţi, decenţi, care muncesc pentru naţiune în oraşe şi pe câmpuri, sunt afectaţi şi influenţaţi de minorităţile de la ambele extreme – cei mai buni şi cei mai răi[1].

Individul superior, din politică, literatură, ştiinţă, comerţ sau industrie, joacă un rol major în modelarea unei naţiuni, dar la fel fac şi indivizii de la cealaltă extremă – rataţii, inadaptaţii, proscrişii, criminalii şi toţi cei care şi-au pierdut poziţia – sau n-au avut niciodată una – din rândurile oamenilor respectabili. Meciul istoriei este de obicei jucat de cei mai buni şi cei mai răi dintre noi, peste capetele majorităţii din mijloc.

Motivul pentru care elementele inferioare ale unei naţiuni pot exercita o influenţă importantă asupra evoluţiei sale este că nu au nici un fel de apreciere faţă de prezent. Cei din această categorie îşi văd prezentul şi viaţa distruse iremediabil şi sunt dispuşi să le irosească şi să le compromită pe amândouă : de aici nechibzuinţa şi tendinţa lor spre haos şi anarhie. De asemenea,

ei aspiră să-şi dizolve sinele distrus şi lipsit de sens într-o întreprindere comună spectaculoasă şi incitantă – de aici predispoziţia lor spre acţiunea în comun. Astfel, ei sunt printre primii recruţi ai revoluţiilor, ai migraţiilor în masă şi ai mişcărilor religioase, rasiale şi şoviniste, punându-şi amprenta pe aceste revoluţii şi mişcări care modelează caracterul şi istoria unei naţiuni.

Cei repudiaţi şi respinşi sunt adeseori materia primă din care se alcătuieşte viitorul unei naţiuni. Piatra pe care constructorii o aruncă devine piatra de temelie a unei noi lumi. O naţiune fără scursuri şi nemulţumiţi este ordonată, decentă, paşnică şi plăcută, dar îi lipsesc poate germenii lucrurilor viitoare. Nu a fost o ironie a istoriei că nedoriţii din ţările Europei au trebuit să traverseze un ocean pentru a construi o lume nouă pe continentul american. Numai ei o puteau face.

19

Deşi revoltaţii se găsesc în toate păturile sociale, ei apar mai frecvent în următoarele categorii: a) săracii, b) inadaptaţii, c) proscrişii, d) minoritarii, e) adolescenţii, f) ambiţioşii (atât cei care se confruntă cu obstacole insurmontabile, cât şi cei care dispun de oportunităţi nelimitate), g) cei dominaţi de un viciu sau o obsesie, h) cei impotenţi (fie fizic, fie mental), i) cei excesiv de egoişti, j) plictisiţii, k) păcătoşii.

Secţiunile 20-42 sunt dedicate unora dintre aceste tipologii umane.

V

Săracii

Noii săraci

20

Nu toţi cei săraci sunt şi frustraţi. Unii dintre săracii ce lâncezesc în mahalalele oraşelor se complac în decăderea lor. Se cutremură la gândul unei vieţi în afara mocirlei lor. Chiar şi săracii respectabili, când sărăcia este îndelungată, rămân inerţi. Sunt copleşiţi de imuabilitatea ordinii lucrurilor. Este nevoie de un cataclism – o invazie, o molimă sau vreun alt tip de dezastru comun – pentru a le deschide ochii asupra efemerităţii „ordinii eterne".

De regulă fermentul frustrării pulsează în cei a căror sărăcie este relativ recentă, „noii săraci". Amintirea vremurilor mai bune este ca un foc care le curge prin vene. Sunt dezmoşteniţii şi deposedaţii care răspund la apelul oricărei mişcări de masă ce apare. Noii săraci din Anglia secolului al XVII-lea au fost cei care au asigurat succesul revoluţiei puritane. În timpul mişcării de împrejmuire a terenurilor (vezi secţiunea 5), mii de proprietari şi-au alungat arendaşii şi şi-au transformat câmpurile în păşuni. „Ţăranii activi şi puternici, devotaţi pământurilor care îi hrăneau, au fost transformaţi în zilieri sau cerşetori viguroşi; [...] străzile oraşelor s-au umplut de pauperi"[1]. Această

masă de spoliaţi a furnizat recruţii pentru noua armată a lui Cromwell.

În Germania şi Italia, noii săraci proveniţi din clasa de mijloc ruinată s-au constituit în principalul sprijin al revoluţiei naziste şi al celei fasciste. Revoluţionarii potenţiali din Anglia zilelor noastre nu sunt muncitorii, ci funcţionarii publici şi oamenii de afaceri scăpătaţi. Această clasă are o amintire vie a abundenţei şi a dominării şi este foarte probabil să nu se resemneze cu condiţiile meschine de viaţă şi neputinţa politică.

Au existat în ultimul timp, atât în Statele Unite ale Americii, cât şi în alte ţări, creşteri periodice enorme în rândurile unui tip recent de noi săraci, apariţia sa contribuind indubitabil la ascensiunea şi răspândirea mişcărilor de masă contemporane. Până de curând, noii săraci au provenit în special din clasele avute, fie din oraşe, fie din mediul rural, dar în ultimul timp, poate pentru prima oară în istorie, în acest rol apare muncitorul tradiţional.

Atât timp cât cei care trudeau trăiau la nivelul minimei subzistenţe, ei erau consideraţi săraci în mod tradiţional şi se simţeau ca atare. S-au simţit săraci atât în vremurile bune, cât şi în cele rele. Crizele, oricât de severe, nu erau văzute ca aberaţii şi enormităţi. Dar, odată cu răspândirea pe scară largă a unui nivel de trai ridicat, crizele şi şomajul generat de ele au dobândit o nouă înfăţişare. Muncitorul actual din lumea occidentală simte şomajul ca pe o degradare. Se simte dezmoştenit şi afectat de o ordine nedreaptă a lucrurilor şi e dispus să-i asculte pe cei care cer un alt aranjament.

Săracii lipiţi pământului

21

Săracii aflaţi la limita subzistenţei au un scop în viaţă. Angajarea într-o luptă disperată pentru hrană şi adăpost îi eliberează

complet de sentimentul inutilităţii. Ţelurile sunt concrete şi imediate. Fiecare masă este o realizare; a merge la culcare cu burta plină este un triumf; şi orice pleaşcă este un miracol. La ce le-ar trebui „un ţel supraindividual emulativ, care să dea sens şi demnitate vieţii lor"? Ei sunt imuni la atracţia unei mişcări de masă. Angelica Balabanoff descrie efectele sărăciei crunte asupra zelului revoluţionar al faimoşilor radicali care s-au îndreptat spre Moscova în primele zile ale revoluţiei bolşevice. „Acolo am văzut bărbaţi şi femei care trăiseră toată viaţa lor pentru idei, care renunţaseră de bunăvoie la avantaje materiale, libertate, fericire şi afecţiune familială pentru realizarea idealurilor lor – complet absorbiţi de problema foamei şi a frigului."[2]

Când oamenii trudesc din zori până-n noapte pentru simpla subzistenţă, ei nu nutresc nemulţumiri şi nu visează la nimic. Unul dintre motivele placidităţii maselor din China este efortul nemăsurat necesar pentru a procura mijloacele minime de subzistenţă. Lupta acerbă pentru supravieţuire „are mai degrabă o influenţă statică decât una dinamică"[3].

22

Sărăcia nu generează automat nemulţumire, iar intensitatea nemulţumirii nu este direct proporţională cu gradul de sărăcie.

Nemulţumirea atinge apogeul mai degrabă atunci când sărăcia este suportabilă; când situaţia s-a îmbunătăţit în aşa măsură, încât o stare ideală pare aproape accesibilă. O nemulţumire este resimţită cel mai intens atunci când este pe punctul de a fi remediată. În cercetările sale privitoare la starea societăţii franceze în perioada premergătoare revoluţiei, de Tocqueville a fost frapat de descoperirea faptului că „în nici o perioadă de după revoluţia de la 1789 prosperitatea naţională a Franţei nu a crescut mai rapid ca în cei 20 de ani care au precedat evenimentul"[4] şi nu a putut decât să tragă concluzia că „francezii

şi-au considerat situaţia cu atât mai intolerabilă cu cât se îmbunătăţea"[5]. Atât în Franţa, cât şi în Rusia ţăranii avizi de pământ deţineau aproape o treime din terenul agricol în momentul izbucnirii revoluţiei, iar cea mai mare parte din acest teren fusese obţinută cu o generaţie sau două înaintea revoluţiei[6]. Nu suferinţa propriu-zisă, ci descoperirea unor lucruri mai bune este ceea ce îi incită pe oameni la revoltă. O revoluţie populară în Rusia sovietică este foarte improbabilă înainte ca oamenii să simtă gustul unei vieţi mai bune. Cel mai periculos moment pentru regimul gestionat de Biroul Politic va fi cel în care se va produce o îmbunătăţire considerabilă a situaţiei economice a maselor din URSS, iar mâna de fier a conducerii totalitare se va mai relaxa. Este interesant de constatat că asasinarea, în decembrie 1934, a prietenului apropiat al lui Stalin, Kirov, s-a petrecut la scurt timp după ce Stalin anunţase încheierea cu succes a primului plan cincinal şi începerea unei noi ere, prosperă şi fericită.

Intensitatea nemulţumirii pare să fie invers proporţională cu distanţa faţă de obiectul dorinţei fervente. Acest lucru este adevărat indiferent dacă ne apropiem de ţelul nostru sau ne îndepărtăm de el. Este valabil atât pentru cei care abia au început să zărească pământul făgăduinţei, cât şi pentru dezmoşteniţii care încă îl zăresc, atât pentru cei aflaţi pe punctul de a deveni bogaţi, liberi etc., cât şi pentru noii săraci şi cei care au fost recent subjugaţi.

23

Frustrarea noastră este mai mare atunci când avem mult şi dorim şi mai mult decât atunci când n-avem nimic şi dorim ceva. Suntem mai puţin nemulţumiţi atunci când ne lipsesc multe lucruri decât atunci când pare a ne lipsi un singur lucru.

24

Suntem mai cutezători când aspirăm la surplusuri, decât atunci când luptăm pentru necesităţi. Adeseori, când renunţăm la surplusuri, sfârşim privaţi de cele necesare.

25

Există o speranţă care acţionează ca un explozibil, precum şi o speranţă care disciplinează şi insuflă răbdare. Diferenţa este aceea dintre speranţa imediată şi cea îndepărtată.

O mişcare de masă în ascensiune propovăduieşte speranţa imediată. Intenţia ei este de a-şi mobiliza aderenţii la acţiune, iar tipul de speranţă care s-ar putea împlini neîntârziat este cel care îi determină pe oameni să acţioneze. La început, creştinismul a predicat sfârşitul grabnic al lumii şi împărăţia cerurilor aflată la un pas de noi; Mahomed i-a ademenit pe credincioşi cu prăzi; iacobinii au promis libertate şi egalitate imediate; primii bolşevici au promis pâine şi pământ; Hitler a promis ruperea promptă a lanţurilor Tratatului de la Versailles, precum şi muncă şi acţiune pentru toţi. Ulterior, odată ce mişcarea preia puterea, accentul se deplasează spre speranţa îndepărtată – spre vis şi viziune. Şi asta pentru că o mişcare de masă „recunoscută" este preocupată de conservarea prezentului şi preţuieşte obedienţa şi răbdarea mai presus de acţiunea spontană, iar când „nădăjduim ceea ce nu vedem, aşteptăm prin răbdare"[7].

Orice mişcare de masă stabilizată are speranţa sa îndepărtată, tipul său de drog pentru a calma nerăbdarea maselor şi a le împăca pe acestea cu soarta lor. Stalinismul este opiu pentru popoare în aceeaşi măsură ca religiile consacrate[8].

Săracii liberi

26

Sclavii sunt săraci; însă, acolo unde sclavia este larg răspândită şi încetăţenită de mult, sunt şanse mici să apară o mişcare de masă. Egalitatea absolută între sclavi, precum şi familiaritatea pe care o implică viaţa în comun în locuinţele sclavilor previn frustrarea individului. Într-o societate în care există instituţia sclaviei, instigatorii sunt cei care tocmai au devenit sclavi şi sclavii eliberaţi. În cazul celor din urmă, povara libertăţii este cea care se află la baza nemulţumirii lor.

Libertatea agravează frustrarea cel puţin în aceeaşi măsură în care o diminuează. Libertatea de alegere plasează întreaga responsabilitate a eşecului pe umerii individului. Şi, în măsura în care libertatea încurajează o multitudine de încercări, inevitabil multiplică eşecurile şi frustrarea. Libertatea diminuează frustrarea oferind acces la paliative ca acţiunea, mişcarea, schimbarea şi protestul.

Dacă un om nu dispune de talentele necesare pentru a se descurca singur, libertatea este o povară exasperantă. La ce foloseşte libertatea de a alege dacă sinele este incapabil? Ne alăturăm unei mişcări de masă pentru a scăpa de responsabilitatea individuală sau, în termenii tânărului nazist zelos, „pentru a fi eliberaţi de libertate"[9]. Nu despre ipocrizie crasă era vorba când naziştii de rând se declarau nevinovaţi de toate grozăviile pe care le comiseseră. Se considerau înşelaţi şi batjocoriţi când trebuiau să-şi asume responsabilitatea pentru faptul că s-au supus ordinelor. Nu se alăturaseră mişcării naziste tocmai pentru a scăpa de responsabilitate?

S-ar părea deci că terenul cel mai fertil pentru propagarea unei mişcări de masă este o societate profund liberă, dar lipsită de paliativele frustrării. Ţăranii din Franţa secolului

al XVIII-lea, spre deosebire de ţăranii din Germania şi Austria, au fost receptivi la apelul revoluţiei franceze tocmai pentru că nu mai erau şerbi şi deţineau deja pământ. Probabil n-ar fi existat nici o revoluţie bolşevică dacă ţăranul rus n-ar fi fost liber de peste o generaţie şi n-ar fi cunoscut gustul proprietăţii private asupra pământului.

27

Nici măcar mişcările de masă care se ridică, în numele libertăţii, împotriva unei ordini opresive nu promovează libertatea individuală odată ce încep să acţioneze. Atât timp cât o mişcare este angajată într-o luptă disperată cu ordinea prevalentă sau trebuie să se apere împotriva inamicilor din interior şi din exterior, principala sa preocupare va viza unitatea şi sacrificiul de sine, care presupun renunţarea la voinţa, judecata şi avantajele individului. Potrivit lui Robespierre, guvernarea revoluţionară era „despotismul libertăţii împotriva tiraniei"[10].

Ideea este că, uitând sau amânând libertatea individuală, mişcarea de masă activă nu se împotriveşte înclinaţiilor aderenţilor zeloşi. Fanaticii, spune Renan, se tem de libertate mai mult decât de persecuţie[11]. Este adevărat că aderenţii unei mişcări în ascensiune încearcă un puternic sentiment de eliberare, chiar dacă trăiesc şi respiră într-o atmosferă de strictă obedienţă faţă de principii şi ordine. Această senzaţie de eliberare provine din faptul că au dispărut poverile, temerile şi disperarea unei existenţe individuale precare. Tocmai acest lucru e resimţit ca o eliberare şi o mântuire. Experienţa unei schimbări ample, de asemenea, dă o senzaţie de libertate, chiar dacă schimbările sunt înfăptuite într-un cadru de disciplină strictă. Doar atunci când mişcarea a trecut de faza sa activă şi s-a solidificat într-un tipar cu instituţii stabile, libertatea individuală are şansa de a se manifesta. Cu cât este mai scurtă faza activă, cu atât va părea că mişcarea în sine, mai degrabă decât încheierea sa, a făcut

posibilă apariţia libertăţii individuale. Această impresie va fi cu atât mai pronunţată cu cât sistemul pe care mişcarea de masă l-a înlăturat şi l-a înlocuit a fost mai tiranic.

28

Cei care consideră că viaţa lor este distrusă şi inutilă tânjesc după egalitate şi fraternitate mai mult decât după libertate. Când cer libertate, atunci cer libertatea de a impune egalitatea şi uniformitatea. Apetenţa pentru egalitate este, într-o anumită măsură, o apetenţă pentru anonimitate: să fii un fir din cele multe care alcătuiesc o haină, un fir care nu poate fi distins de celelalte[12]. Nimeni nu va putea apoi să ne arate cu degetul, să ne compare cu alţii şi să ne dea în vileag inferioritatea.

Cei care cer cel mai vocal libertatea sunt adeseori cei care ar avea şansele cele mai reduse să fie fericiţi într-o societate liberă. Cei frustraţi, marcaţi de lipsurile lor, îşi explică eşecul prin constrângerile existente. În realitate, dorinţa lor cea mai profundă este să se sfârşească odată cu „libertatea pentru toţi". Vor să fie eliminată libera concurenţă şi testarea nemiloasă la care individul este supus în permanenţă într-o societate liberă.

29

Când libertatea este o realitate, egalitatea animă masele. Când egalitatea este o realitate, libertatea animă o minoritate infimă.

Egalitatea fără libertate creează un tipar social mai stabil decât libertatea fără egalitate.

Săracii creativi

30

Când este combinată cu creativitatea, sărăcia, de obicei, nu implică frustrare. Acest lucru este valabil în privinţa artizanului priceput în meşteşugul său, a savantului, a artistului şi a scriitorului sărac, care dispun de puterile lor creatoare. Nimic nu ne întăreşte încrederea în sine şi nu ne împacă cu noi înşine mai mult decât capacitatea continuă de a crea, de a vedea cum lucrurile cresc şi se dezvoltă în mâinile noastre de la o zi la alta. Declinul meşteşugurilor în timpurile moderne este, probabil, una dintre cauzele sporirii frustrării şi ale sensibilităţii crescute a individului la mişcările de masă.

Este impresionant să observi cum o degradare a puterilor creatoare ale unui individ determină o înclinaţie pronunţată către implicarea într-o mişcare de masă. În acest caz, legătura dintre fuga de un sine ineficient şi receptivitatea faţă de mişcările de masă este foarte clară. Savantul, artistul sau autorul în declin – în declin din cauza secătuirii fluxului creator interior – se vor alătura mai devreme sau mai târziu taberelor patrioţilor ardenţi, apărătorilor rasei, promotorilor înălţării sufleteşti şi apărătorilor cauzelor sfinte. Poate cei impotenţi sexual simt acelaşi impuls. (Rolul celor lipsiţi de creativitate din mişcarea nazistă este discutat în secţiunea 111.)

Săracii integraţi într-o colectivitate

31

Săracii care sunt membrii unui grup compact – un trib, o familie unită, un grup religios sau rasial compact – sunt relativ eliberaţi de frustrări şi, în consecinţă, aproape imuni la atracţia

unei mişcări de masă aflată în căutare de prozeliţi. Cu cât o persoană nu se vede pe sine ca un individ autonom capabil să îşi croiască singur drum şi unic responsabil pentru starea în care se află, cu atât e mai puţin probabil ca respectiva persoană să-şi considere sărăcia o dovadă a propriei inferiorităţi. Un membru al unui grup compact are un „punct de revoltă" mai ridicat decât un individ autonom. Este nevoie de mai multe lipsuri şi umilinţe personale pentru a-l incita la revoltă. Cauza revoluţiei într-o societate totalitară presupune, de obicei, o slăbire a cadrului totalitar, şi nu resentimentele faţă de oprimare şi nenorociri.

Legăturile puternice de familie ale chinezilor i-au menţinut probabil vreme îndelungată relativ imuni la atracţia mişcărilor de masă. „Europeanul care «moare pentru ţara lui» se comportă într-o manieră care este de neînţeles pentru un chinez, pentru că familia sa nu este beneficiara directă, ci, mai curând, este păgubită prin pierderea unuia dintre membrii săi." Însă este considerat un gest onorabil şi de înţeles „când un chinez, în schimbul unei sume plătite familiei sale, consimte să fie executat în locul unui criminal condamnat"[13].

Este evident că o mişcare de masă în căutare de prozeliţi trebuie să distrugă legăturile din cadrul tuturor grupurilor existente dacă îşi doreşte să câştige aderenţi numeroşi. Prozelitul potenţial ideal este individul singur, care nu dispune de o colectivitate în care să se amestece şi să se piardă, mascându-şi astfel meschinăria, inutilitatea şi josnicia existenţei sale individuale. Când o mişcare de masă găseşte tiparul colectiv al unei familii, al unui trib, al unei ţări etc. într-o stare de confuzie şi disoluţie, ea intervine şi culege roadele. Când găseşte tiparul colectiv în stare bună, trebuie să-l atace şi să-l distrugă. În schimb, atunci când, ca în Rusia ultimilor ani, vedem mişcarea bolşevică sprijinind solidaritatea familială şi încurajând coeziunea naţională, rasială şi religioasă, acesta este un semn că mişcarea a depăşit faza sa dinamică, că deja şi-a instituit noul model de viaţă şi că principala sa preocupare este să menţină şi să conserve ceea ce a obţinut. În restul lumii unde comunismul este încă o

mişcare combatantă, el face tot ce poate pentru a destrăma familia şi a discredita legăturile naţionale, rasiale şi religioase.

32

Atitudinea faţă de familie a mişcărilor de masă în ascensiune este foarte interesantă. Aproape toate mişcările contemporane au manifestat, în fazele lor incipiente, o atitudine ostilă faţă de familie şi au făcut tot ce au putut pentru a o discredita şi a o destrăma. Au făcut-o prin subminarea autorităţii parentale, prin facilitarea divorţului, prin preluarea responsabilităţii pentru hrănirea, educarea şi distrarea copiilor şi prin încurajarea relaţiilor nelegitime. Locuinţele aglomerate, exilarea, lagărele de concentrare şi teroarea au contribuit şi ele la slăbirea şi destrămarea familiei. Şi totuşi, nici una dintre mişcările contemporane nu a fost atât de vehementă în antagonismul său faţă de familie precum creştinismul timpuriu. Isus n-a lăsat nici un dubiu: „Căci am venit să despart pe fiu de tatăl său, pe fiică de mama sa, pe noră de soacra sa. Şi duşmanii omului (vor fi) casnicii lui. Cel ce iubeşte pe tată ori pe mamă mai mult decât pe Mine nu este vrednic de Mine; cel ce iubeşte pe fiu ori pe fiică mai mult decât pe Mine nu este vrednic de Mine"[14]. Când I s-a spus că mama Sa şi fraţii Lui sunt afară şi doresc să-I vorbească, a spus: „Cine este mama Mea şi cine sunt fraţii Mei? Şi, întinzând mâna către ucenicii Săi, a zis: Iată mama Mea şi fraţii Mei!"[15]. Când unul dintre ucenicii Săi I-a cerut să-l lase să plece şi să-şi îngroape tatăl, Isus i-a spus: „Vino după Mine şi lasă morţii să-şi îngroape morţii lor"[16]. A părut să intuiască puternicele conflicte familiale pe care mişcarea Sa urma să le provoace atât prin prozelitism, cât şi prin ura fanatică a adversarilor ei: „Va da frate pe frate la moarte şi tată pe fiu şi se vor scula copiii împotriva părinţilor şi-i vor ucide"[17]. Este ciudat, dar adevărat că acela care predică dragostea frăţească predică şi împotriva dragostei de mamă, tată, frate, soră, soţie

şi copii. Înţeleptul chinez Mo Ţzî*, care a susţinut dragostea frăţească, a fost pe bună dreptate condamnat de confucianişti, care au venerat mai presus de toate familia. Aceştia au argumentat că principiul dragostei universale dizolvă familia şi distruge societatea[18]. Magistrul care spune „Urmaţi-mă!" distruge familii, chiar dacă nu simte nici un fel de ostilitate faţă de familie şi nu are nici cea mai mică intenţie de a-i slăbi solidaritatea. Când Sfântul Bernard predica, influenţa sa era atât de puternică, încât „se spune că mamele şi-au ascuns fiii de el, iar soţiile pe soţii lor, de teamă că i-ar putea ademeni să plece cu el. În realitate, a distrus atât de multe cămine, încât soţiile abandonate au format o mănăstire"[19].

După cum ne-am aştepta, distrugerea familiei, indiferent de cauzele ei, încurajează automat un spirit colectivist şi creează o receptivitate faţă de atracţia mişcărilor de masă.

Invazia japoneză a slăbit fără îndoială tiparul familial compact al chinezilor şi a contribuit la receptivitatea lor sporită atât faţă de naţionalism, cât şi faţă de comunism. În lumea occidentală industrializată, familia este slăbită şi destrămată în principal de factori economici. Independenţa economică a femeilor facilitează divorţul. Independenţa economică a tinerilor slăbeşte autoritatea parentală şi grăbeşte ruperea timpurie a grupului familial. Forţa de atracţie a marilor centre industriale pentru oamenii care trăiesc la ferme şi în oraşe mici pune la încercare şi rupe legăturile de familie. Slăbind familia, aceşti factori au contribuit cumva la dezvoltarea spiritului colectivist în timpurile moderne.

Dislocările demente ale unor întregi populaţii de către Hitler în al doilea război mondial şi isprăvile sale inimaginabile în materie de exterminare a oamenilor au fărâmiţat şi au amestecat milioane de familii într-o mare parte a Europei. În acelaşi timp,

---

* Mo Ţzî (cca 479-381 î.Chr.), filosof chinez. A promovat „iubirea reciprocă" şi „veneraţia pentru cei aleşi". A introdus conceptele de *cauză* şi *categorie* în logică (n.tr.).

raidurile aeriene anglo-americane, expulzarea a nouă milioane de germani din estul şi sudul Europei şi repatrierea întârziată a prizonierilor de război germani au făcut Germaniei ceea ce Hitler făcuse Europei. Este greu de conceput cum ar putea, chiar şi în condiţii politice şi economice optime, un continent împânzit de rămăşiţele unor familii să reinstituie un tipar social conservator firesc.

33

Nemulţumirea din ţările înapoiate generată de contactul lor cu civilizaţia occidentală nu este determinată în principal de resentimentele generate de exploatarea de către străinii dominatori. Este mai curând un rezultat al năruirii sau slăbirii solidarităţii tribale şi a vieţii comunitare.

Idealul perfecţionării de sine pe care Occidentul civilizator îl oferă populaţiilor înapoiate aduce cu el şi năpasta frustrării individuale. Toate avantajele aduse de Occident sunt substitute ineficiente pentru adăpostul şi alinarea anonimităţii pe care le oferă o existenţă comunitară. Nici atunci când localnicul occidentalizat obţine succese personale – se îmbogăţeşte sau stăpâneşte o meserie respectată –, nu este fericit. Se simte gol şi părăsit. Mişcările naţionaliste din ţările coloniale sunt, într-o anumită măsură, o aspiraţie către existenţa de grup şi o delimitare de individualismul apusean.

Puterile colonizatoare occidentale îi oferă băştinaşului darul libertăţii şi independenţei individuale. Încearcă să-l înveţe să se bazeze pe sine. Dar, de fapt, toate acestea înseamnă izolare individuală. Înseamnă ruperea unui individ imatur şi nu foarte înzestrat de întregul corporativ, acestuia oferindu-i-se în schimb, potrivit lui Homiakov, „libertatea propriei neputinţe"[20]. Dorinţa arzătoare de a se uni şi a alcătui mase aflate în marş, atât de prezentă şi în ţara de baştină, şi în ţările colonizate, reprezintă expresia unui efort disperat de a evada din existenţa individuală

ineficientă şi zadarnică. De aceea, este foarte posibil ca mişcările naţionaliste actuale din Asia să conducă – chiar şi fără o influenţă rusească – la o formă de societate mai degrabă colectivistă decât democratică.

Politica unei puteri coloniale exploatatoare ar trebui să fie încurajarea coeziunii comunitare printre indigeni. Ar trebui să promoveze egalitatea şi un sentiment de fraternitate între ei. Cu cât cei conduşi se integrează mai profund şi se pierd într-un întreg compact, cu atât se atenuează amărăciunea inutilităţii individului, iar procesul prin care suferinţa se transformă în frustrare şi revoltă este blocat din start. Principiul *Divide et impera* este ineficient când vizează slăbirea tuturor formelor de coeziune în rândul celor conduşi. Scindarea unei comunităţi rurale, a unui trib sau a unei naţiuni în indivizi autonomi nu elimină şi nu înăbuşă spiritul de revoltă împotriva puterii dominante. O dezbinare eficientă este aceea prin care se încurajează o multitudine de organisme compacte – rasiale, religioase sau economice – concurente şi neîncrezătoare unul faţă de celălalt.

Chiar şi atunci când o putere colonială este pur filantropică, iar singurul ei ţel este de a aduce prosperitate şi progres unei populaţii înapoiate, ea trebuie să facă tot ceea ce poate pentru a menţine şi a consolida tiparul colectivist. Nu trebuie să se concentreze pe individ, ci să-şi introducă inovaţiile şi reformele pe canalele tribale sau comunitare şi să permită tribului sau comunităţii să progreseze ca întreg. Probabil că reuşita modernizării unei populaţii înapoiate e posibilă doar în cadrul solid al unei acţiuni comunitare. Modernizarea spectaculoasă a Japoniei a fost înfăptuită într-o atmosferă încărcată de fervoarea acţiunii colectiviste şi a conştiinţei de grup.

Avantajul Rusiei sovietice ca putere colonizatoare – exceptând lipsa prejudecăţilor rasiale – este că dispune de un tipar eficient, deja existent, de acţiune colectivistă. De aceea, ea poate să ignore – sau chiar poate să elimine în mod deliberat – toate legăturile de grup existente, fără riscul de a alimenta nemulţumirea şi chiar revolta individului. Şi asta pentru că localnicul

sovietizat nu este lăsat să se lupte singur într-o lume ostilă. El îşi începe noua viaţă ca membru al unui grup strâns unit, mai compact şi mai omogen decât fostul său clan sau trib.

Principiul încurajării coeziunii comunitare ca măsură care previne răzvrătirea colonială poate fi utilizat şi pentru a preveni revoltele muncitorilor din ţările colonizatoare industrializate.

Patronul al cărui unic scop este să-şi menţină lucrătorii concentraţi pe sarcinile lor şi să-i folosească la maximum nu-şi va putea atinge obiectivul prin dezbinarea lor – instigându-i pe muncitori unii împotriva altora. Mai curând este în interesul său ca muncitorii să se simtă parte a unui întreg, de preferat un întreg care-l cuprinde şi pe patron. Un sentiment intens de solidaritate, indiferent dacă e naţională, rasială sau religioasă, este indiscutabil un mijloc eficient de a preveni tulburările din rândul muncitorilor. Chiar şi atunci când tipul de solidaritate are o asemenea natură încât nu-l poate cuprinde şi pe patron, el are tendinţa de a promova eficacitatea şi mulţumirea muncitorilor. Experienţa ne arată că producţia atinge nivelul maxim atunci când muncitorii se simt şi acţionează ca membri ai unei echipe. Orice politică ce perturbă şi separă echipa va cauza probleme grave. „Planurile cu salarii atractive, care oferă bonusuri anumitor muncitori, fac mai mult rău decât bine. [...] Planurile atractive pentru grup, în care bonusurile depind de munca întregului colectiv, inclusiv a şefului de echipă, [...] au şanse sporite de a conduce la o mai mare productivitate şi la satisfacţii din partea muncitorilor"[21].

34

O mişcare de masă în ascensiune nu îşi atrage şi îşi păstrează adepţii prin doctrina şi promisiunile sale, ci prin refugiul pe care-l oferă faţă de neliniştile, goliciunea şi zădărnicia unei existenţe individuale. Nu îi vindecă pe cei extrem de frustraţi prezentându-le un adevăr absolut sau remediind dificultăţile şi

abuzurile care le-au făcut viaţa grea, ci eliberându-i de sinele ineficient – şi face asta prin includerea şi absorbirea lor într-un întreg colectivist triumfător şi strâns unit.

De aceea, este evident că, pentru a reuşi, o mişcare de masă trebuie să dezvolte din primul moment o organizare colectivă compactă şi o capacitate de a-i absorbi şi a-i integra pe toţi doritorii. Este inutil să judeci viabilitatea unei noi mişcări după adevărul doctrinei sale şi fezabilitatea promisiunilor sale. Ceea ce trebuie judecat este organizarea sa colectivă pentru o absorbţie totală şi rapidă a frustraţilor. Atunci când noi crezuri se confruntă între ele pentru a obţine loialitatea mulţimii, învinge acela care vine cu cel mai bine pus la punct cadru colectiv. Dintre toate cultele şi filosofiile care concurau în lumea greco-romană, doar creştinismul a dezvoltat de la început o organizare compactă. „Nici unul dintre rivalii săi nu poseda o structură atât de coerentă şi de puternică precum Biserica. Nici unul nu le-a oferit aderenţilor săi acelaşi sentiment că intră într-o comunitate strâns unită."[22] Mişcarea bolşevică a surclasat toate celelalte mişcări marxiste în competiţia pentru putere datorită organizării sale colective extrem de solide. Şi mişcarea naţional-socialistă a învins toate celelalte mişcări populare care s-au înmulţit în anii '20 pentru că Hitler a înţeles de la început că o mişcare de masă în ascensiune nu poate depăşi măsura în materie de promovare şi susţinere a coeziunii colective. El ştia că dorinţa principală a celor frustraţi este „să aparţină" şi că nu există excese când e vorba de unirea şi asocierea ce satisfac această nevoie.

35

Mediul cel mai favorabil pentru apariţia şi propagarea mişcărilor de masă este cel în care o structură colectivă altădată compactă se află, dintr-un motiv sau altul, într-o stare de dezintegrare. Epoca în care a apărut şi s-a răspândit creştinismul „a fost

una în care un număr mare de oameni erau dezrădăcinaţi. Oraşele-state compacte fuseseră parţial incluse într-un vast imperiu, [...] iar vechile grupări politice şi sociale fuseseră slăbite sau dizolvate"[23]. Creştinismul s-a impus mai ales în marile oraşe unde trăiau „mii de indivizi dezrădăcinaţi, unii dintre ei sclavi, unii eliberaţi şi alţii neguţători, care fuseseră separaţi cu forţa sau în mod voluntar de mediul lor ereditar"[24]. În mediul rural, unde modelul comunitar era mai puţin perturbat, noua religie a găsit un teren mai puţin favorabil. Sătenii (*pagani*) şi nomazii (atei) au rămas ataşaţi cel mai mult de cultele străvechi. O situaţie cumva similară poate fi observată în privinţa apariţiei mişcărilor naţionaliste şi socialiste din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: „Mobilitatea şi urbanizarea extraordinare ale populaţiei au contribuit la dezrădăcinarea în acele decenii a unui număr extraordinar de mare de persoane, despărţite de pământul strămoşilor lor şi loialităţile locale. Afectate de o insecuritate economică severă şi inadaptare psihologică, acestea erau foarte susceptibile la propaganda demagogică, socialistă, naţionalistă sau combinată"[25].

Regula generală pare să fie că, odată ce un tipar de coeziune colectivă slăbeşte, apar condiţiile potrivite pentru apariţia unei mişcări de masă şi pentru instituirea în cele din urmă a unei noi forme, mai viguroase, de unitate compactă. Când controlul unei Biserici atotcuprinzătoare slăbeşte, este foarte probabil să se cristalizeze noi mişcări religioase. H.G. Wells remarca faptul că, în perioada Reformei, oamenii „obiectau nu la puterea Bisericii, ci la slăbiciunile ei. [...] Mişcările lor împotriva Bisericii, fie din interior, fie din afara ei, nu erau mişcări pentru eliberarea de controlul religios, ci pentru un control religios mai consecvent şi mai cuprinzător"[26]. Dacă sentimentul religios este subminat de iluminism, mişcările emergente vor fi socialiste, naţionaliste sau rasiste. Revoluţia franceză, care a fost şi o mişcare naţionalistă, nu a apărut ca reacţie împotriva tiraniei Bisericii Catolice şi a vechiului regim, ci împotriva slăbiciunii şi ineficienţei lor. Când oamenii se revoltă într-o

societate totalitară, ei nu se ridică împotriva ticăloşiei regimului, ci a slăbiciunii sale.

Este dificil pentru o mişcare de masă să se infiltreze într-un loc unde tiparul colectiv e puternic. Coeziunea comunitară a evreilor, atât în Palestina, cât şi în diasporă, a fost probabil unul dintre motivele pentru care creştinismul nu a prea făcut progrese printre ei. Distrugerea templului a cauzat, mai degrabă, strângerea legăturilor comunitare. Sinagoga şi congregaţia au primit o mare parte din devoţiunea care altădată era îndreptată spre templu şi Ierusalim. Ulterior, când Biserica creştină a căpătat puterea de a-i segrega pe evrei în ghetouri, a oferit coeziunii lor comunitare un imbold în plus şi, astfel, în mod neintenţionat, a asigurat supravieţuirea intactă a iudaismului de-a lungul timpului. Apariţia „iluminismului" a subminat atât ortodoxia iudaică, cât şi zidurile ghetourilor. Brusc şi poate pentru prima oară din vremea lui Iov şi a ecleziaştilor, evreul a descoperit că este un individ, teribil de singur într-o lume ostilă. Nu exista nici un organism colectiv în care putea să se amestece şi să se piardă. Sinagoga şi congregaţia deveniseră lucruri trecute şi fără viaţă, dar tradiţiile şi prejudecăţile vechi de 2.000 de ani au împiedicat integrarea lui completă în orice fel de organizaţie comunitară neevreiască. Astfel, evreul modern a devenit cel mai autonom dintre indivizi şi, de asemenea, în mod inevitabil, cel mai frustrat. De aceea, nu este deloc surprinzător faptul că mişcările de masă din perioada modernă au găsit adesea în el un adept accesibil. Evreii au urmat în număr mare şi căile care ofereau soluţii temporare pentru frustrare, cum ar fi escrocheria şi migraţia. De asemenea, s-au dedicat unui efort intens de a-şi demonstra că sunt valoroşi ca indivizi, prin realizări materiale şi demersuri creatoare. A existat, este adevărat, o fărâmă de comunitate pe care şi-au putut-o crea în jurul lor, prin eforturi proprii, şi anume familia – excelând chiar în această direcţie. Dar, în cazul evreului european, Hitler a fărâmiţat şi a distrus acest ultim refugiu în lagăre de concentrare şi în camere de gazare. Astfel că acum, mai mult ca oricând, evreul, în special în

Europa, este adeptul potenţial ideal. Şi pare aproape providenţial că sionismul este la îndemâna evreului în cel mai greu moment, pentru a-l cuprinde în îmbrăţişarea sa comunitară şi a-l vindeca de izolarea individuală. Israelul este, într-adevăr, un refugiu unic: e cămin şi familie, sinagogă şi congregaţie, naţiune şi partid revoluţionar la un loc.

Şi istoria recentă a Germaniei oferă un exemplu interesant de relaţie între coeziunea comunitară şi receptivitatea la atracţia mişcărilor de masă. În Germania wilhelmiană nu exista probabilitatea apariţiei unei mişcări revoluţionare reale. Germanii erau satisfăcuţi cu regimul autoritar şi centralizat al kaiserului şi nici măcar înfrângerea în primul război mondial nu le-a afectat dragostea pentru el. Revoluţia din 1918 a fost un eveniment artificial, care nu a prea primit sprijinul populaţiei. Anii Constituţiei de la Weimar care au urmat au fost pentru majoritatea germanilor o perioadă de iritare şi frustrare. Obişnuiţi cu ordinele de sus şi cu respectul pentru autoritate, au considerat că fragila şi ireverenţioasa ordine democratică înseamnă doar confuzie şi haos. Au fost şocaţi când au realizat „că trebuiau să participe la guvernare, să aleagă un partid şi să emită judecăţi de valoare asupra chestiunilor politice"[27]. Tânjeau după un nou întreg comunitar, mai monolitic, atotcuprinzător şi mai glorios chiar decât fusese regimul kaiserului – iar cel de-al Treilea Reich a fost un răspuns pe măsura solicitării. Odată instalat, regimul totalitar al lui Hitler nu s-a confruntat nici un moment cu pericolul unei revolte de masă. Atât timp cât ierarhia conducătoare nazistă era dispusă să-şi asume toate responsabilităţile şi să ia toate deciziile, nu a existat nici o şansă să apară vreun antagonism popular. Ar fi existat un pericol dacă disciplina nazistă şi controlul său totalitar ar fi fost temperate. Ceea ce spune de Tocqueville despre guvernarea tiranică este valabil pentru toate ordinile totalitare – momentul cel mai periculos pentru ele este când încep să se reformeze; altfel spus, atunci când încep să manifeste tendinţe liberale[28].

O ultimă ilustrare a tezei conform căreia organismele colective eficiente sunt imune la apelul mişcărilor de masă şi că un tipar colectivist în destrămare este cel mai favorabil mediu pentru apariţia lor poate fi găsită în relaţia dintre corpul colectiv pe care noi îl numim armată şi mişcările de masă. O armată intactă nu va permite afirmarea unei mişcări religioase, revoluţionare sau naţionaliste. În schimb, o armată în dezintegrare – fie din cauza unui proces ordonat de demobilizare, fie prin dezertări cauzate de demoralizare – este un teren fertil pentru o mişcare în căutare de prozeliţi. Individul abia plecat din armată este un adept potenţial ideal şi îl găsim printre primii aderenţi ai tuturor mişcărilor de masă contemporane. Se simte singur şi pierdut în viaţa civilă, în care toată lumea face ce vrea. Responsabilităţile şi incertitudinile unei existenţe autonome îl apasă şi-l macină. Tânjeşte după certitudine, camaraderie, eliberarea de responsabilitatea individuală şi o viziune a ceva complet diferit de societatea liberă şi competitivă din jurul său – şi le găseşte pe toate în frăţia şi atmosfera revivalistă a unei mişcări incipiente[29].

VI

Inadaptaţii

36

Frustrarea inadaptaţilor poate varia ca intensitate. În primul rând, există inadaptaţii temporari: oameni care nu şi-au găsit locul în viaţă, dar încă speră s-o facă. Din această categorie fac parte adolescenţii, absolvenţii de studii superioare şomeri, veteranii, noii imigranţi şi alţii asemenea. Ei sunt neliniştiţi, nesatisfăcuţi şi bântuiţi de teama că anii lor cei mai frumoşi se vor irosi înainte să-şi atingă ţelul. Sunt receptivi la mesajul unei mişcări în căutare de prozeliţi, însă nu devin întotdeauna adepţi înverşunaţi. Şi asta pentru că nu sunt iremediabil înstrăinaţi de sine, nu se consideră irevocabil degradaţi. Lor le este uşor să îşi imagineze o existenţă autonomă plină de speranţă şi având un scop precis. Cel mai mic semn de progres şi succes îi împacă cu lumea şi cu sine.

Rolul veteranilor în apariţia mişcărilor de masă a fost menţionat în secţiunea 35. Un război prelungit purtat de armatele naţionale este urmat foarte probabil de o perioadă de tulburări sociale atât printre învingători, cât şi printre învinşi. Motivul nu constă nici în dezlănţuirea pasiunilor şi gustul pentru violenţă din timpul războiului, nici în pierderea încrederii într-o ordine socială care nu a putut preveni o irosire de vieţi şi de bogăţie atât de gravă şi lipsită de sens. Se găseşte mai curând în întreruperea prelungită a rutinei civile a milioanelor de oameni înrolaţi în

armatele naţionale. Soldaţii lăsaţi la vatră se confruntă cu dificultatea de a-şi regăsi ritmul vieţii lor antebelice. Readaptarea la pace şi la viaţa de acasă este lentă şi dureroasă, iar ţara este plină de inadaptaţi temporari.

Astfel, se pare că trecerea de la război la pace este mai periculoasă, pentru ordinea existentă, decât trecerea de la pace la război.

37

Inadaptaţii permanenţi sunt aceia care, pentru că le lipseşte talentul sau pentru că au o deficienţă iremediabilă în privinţa trupului sau a minţii, nu pot face singurul lucru după care tânjesc cu toată fiinţa lor. Nici o altă realizare în alte domenii, oricât de spectaculoasă, nu le poate oferi sentimentul împlinirii. Orice întreprind devine o căutare pătimaşă, dar nu ajung niciodată la final, nu se opresc niciodată. Ei demonstrează faptul că nu putem avea niciodată destul din ceea ce nu ne dorim cu adevărat şi că alergăm cel mai repede şi mai departe atunci când fugim de noi înşine.

Inadaptaţii permanenţi îşi pot găsi salvarea numai într-o separare completă de sine; ei realizează de obicei acest lucru pierzându-se în colectivitatea compactă a unei mişcări de masă. Renunţând la voinţa, judecata şi ambiţiile individuale şi punându-şi toate forţele în slujba unei cauze eterne, ei sunt în fine scoşi din rutina fără sfârşit care nu-i poate conduce niciodată la împlinire.

Frustraţii cei mai incurabili – şi, de aceea, cei mai vehemenţi – dintre inadaptaţii permanenţi sunt cei cu aspiraţii neîmplinite în materie de muncă de creaţie. Atât cei care încearcă să scrie, să picteze, să compună etc. şi eşuează definitiv, cât şi cei care, după ce au gustat din exaltarea creativităţii, simt o secătuire a fluxului creator interior şi ştiu că nu

vor mai produce nicicând ceva care să merite cad deopotrivă pradă unei pasiuni disperate. Nici faima, nici puterea, nici bogăţiile, nici măcar realizările excepţionale din alte domenii nu le pot potoli dorinţa. Nici măcar dăruirea cu tot sufletul pentru o cauză sfântă nu-i vindecă întotdeauna. Dorinţa lor nepotolită persistă, fiind foarte probabil ca ei să devină cei mai violenţi extremişti în slujba cauzei lor sfinte[1].

VII

Superegoiştii

38

Superegoiştii sunt deosebit de sensibili la frustrare. Cu cât este mai egoistă o persoană, cu atât mai intense sunt dezamăgirile sale. De aceea, superegoiştii tind să fie cei mai convingători promotori ai altruismului.

Cei mai aprigi fanatici sunt adesea oameni egoişti care au fost obligaţi, de deficienţe înnăscute sau circumstanţe exterioare, să-şi piardă încrederea în sine. Aceştia îşi separă excelentul instrument al egoismului de sinele ineficient şi îl pun în slujba unei cauze sfinte. Şi, chiar dacă adoptă o credinţă a iubirii şi smereniei, ei nu pot fi nici iubitori, nici smeriţi.

VIII

Ambiţioşii cu oportunităţi nelimitate

39

Oportunităţile nelimitate pot fi o cauză la fel de puternică a frustrării ca şi insuficienţa sau lipsa oportunităţilor. Când oportunităţile sunt aparent nelimitate, există o inevitabilă desconsiderare a prezentului. Atitudinea este următoarea: „Tot ceea ce fac sau aş putea face este un fleac în comparaţie cu ceea ce rămâne nefăcut". Acesta este frustrarea care cuprinde taberele căutătorilor de aur şi bântuie minţile încordate în perioade de prosperitate. De aici faptul remarcabil că, alături de arivismul nemilos ce pare să fie mobilul principal al căutătorilor de aur, al acaparatorilor de pământ şi al altor oportunişti entuziaşti, există o disponibilitate excesivă pentru sacrificiu de sine şi acţiune în comun. Patriotismul, solidaritatea rasială şi chiar predicarea revoluţiei suscită reacţii mai prompte din partea oamenilor care văd oportunităţile nelimitate aşternându-se în faţa lor decât din partea celor care se mişcă între limitele fixe ale unui tipar de existenţă familiar, ordonat şi previzibil.

IX

Minorităţile

40

O minoritate se află într-o poziţie precară, oricât ar fi de protejată prin lege sau prin forţă. Frustrarea generată de sentimentul inevitabil de insecuritate este mai puţin intensă la o minoritate care este preocupată de conservarea identităţii sale decât la una care este hotărâtă să se dizolve în şi să se amestece cu majoritatea. O minoritate care îşi menţine identitatea este, inevitabil, un întreg compact care îi oferă individului adăpost şi un sentiment de apartenenţă şi îl imunizează împotriva frustrării. În schimb, în cadrul unei minorităţi înclinate spre asimilare, individul rămâne singur, lipsit de protecţie, concentrându-şi toate forţele împotriva prejudecăţilor şi a discriminării. De asemenea, el este împovărat de sentimentul de vinovăţie, oricât de difuz ar fi acesta, al unui renegat. Evreul ortodox este mai puţin frustrat decât evreul emancipat. Negrul segregat din Sud este mai puţin frustrat decât negrul nesegregat din Nord.

Din nou, în cadrul unei minorităţi înclinate spre asimilare, cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi (economic şi cultural) sunt mai predispuşi spre frustrare decât cei aflaţi între cele două extreme. Omul care eşuează se consideră un marginal : şi, în cazul unui membru al unui grup minoritar care doreşte să se amestece cu majoritatea, eşecul intensifică sentimentul neapartenenţei. O senzaţie similară apare şi la celălalt capăt al ierarhiei economice

sau culturale. Acei membri ai unei minorităţi care câştigă averi şi faimă au adeseori dificultăţi în a obţine acces în cercurile exclusiviste ale majorităţii. Astfel, devin conştienţi de faptul că au rămas nişte străini. În plus, având dovada superiorităţii lor individuale, ei refuză acceptarea inferiorităţii presupuse de procesul de asimilare. Astfel, probabil, cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi membri ai unei minorităţi înclinate spre asimilare vor fi cei mai receptivi la apelul unei mişcări de masă în căutare de prozeliţi. Cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi americani de origine italiană au fost cei mai zeloşi admiratori ai revoluţiei lui Mussolini; cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi americani de origine irlandeză au fost cei mai receptivi la chemarea lui de Valera*; cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi evrei sunt cei mai receptivi la sionism; cei mai realizaţi şi cei mai nerealizaţi negri au cea mai intensă conştiinţă de rasă.

* Éamon de Valera (1882-1975), om politic irlandez, unul dintre conducătorii luptei pentru independenţa naţională a Irlandei (n.tr.).

X

Plictisiţii

41

Nu există probabil un indicator mai demn de încredere al faptului că o societate este coaptă pentru o mişcare de masă decât prevalenţa plictiselii acumulate. În aproape toate descrierile privind perioadele premergătoare apariţiei unor mişcări de masă există referiri la o lehamite nesfârşită ; iar în stadiile lor timpurii este mai probabil ca mişcările de masă să găsească simpatizanţi şi sprijin printre cei plictisiţi decât printre cei exploataţi şi oprimaţi. Pentru cel care instigă în mod deliberat la răzmeriţe de masă, vestea că oamenii sunt plictisiţi de moarte ar trebui să fie cel puţin la fel de încurajatoare ca aceea că suferă abuzuri politice sau economice intolerabile.

Când oamenii sunt plictisiţi, în primul rând sunt plictisiţi de sine. Conştientizarea unei existenţe sterile şi fără sens este principala sursă a plictiselii. Oamenii care nu sunt conştienţi de izolarea lor ca indivizi, cum se întâmplă cu membrii unui trib compact, ai unei Biserici, ai unui partid etc., nu se plictisesc. Individul izolat este ferit de plictiseală numai dacă este angajat fie într-o activitate creatoare, fie într-o ocupaţie captivantă, fie în lupta zilnică pentru subzistenţă. Hedonismul şi risipa sunt soluţii ineficiente. Când oamenii au o viaţă autonomă şi nu o duc greu, dar sunt lipsiţi de abilităţile sau oportunităţile necesare pentru activităţi creative sau acţiuni utile, e greu de spus la ce

schimbări fantastice şi disperate ar putea apela pentru a da sens şi scop vieţii lor.

Plictiseala explică participarea aproape invariabilă a fetelor bătrâne şi a femeilor de vârstă mijlocie la naşterea mişcărilor de masă. Chiar în cazul Islamului şi în cel al mişcării naziste, care au dezaprobat activitatea femeii în afara căminului, găsim o anumită categorie de femei jucând roluri importante în fazele timpurii ale dezvoltării lor.

Pentru femei mariajul prezintă multe similarităţi cu aderarea la o mişcare de masă. Le oferă un nou scop în viaţă, un nou viitor şi o nouă identitate (un nume nou). Plictiseala fetelor bătrâne şi a femeilor care nu mai găsesc bucurie şi împlinire în căsnicie provine din conştientizarea unei vieţi sterile, irosite. Îmbrăţişând o cauză nobilă şi dedicându-şi energiile şi resursele promovării acesteia, ele încep o viaţă nouă, plină de sens şi având un scop. Hitler s-a folosit din plin de „doamnele de societate dornice de aventură, sătule de vieţile lor goale, pe care nu le mai incită aventurile romantice"[1]. A fost finanţat de soţiile unora dintre marii industriaşi cu mult timp înainte ca soţii lor să fi auzit de el[2]. Miriam Beard vorbeşte despre un rol similar jucat de nevestele plictisite ale oamenilor de afaceri înainte de revoluţia franceză: „Erau devastate de plictiseală şi isterizate. I-au aplaudat, neobosite, pe inovatori"[3].

XI

Păcătoşii

42

Remarca sardonică potrivit căreia patriotismul este ultimul refugiu al ticăloşilor are şi un sens mai puţin peiorativ. Patriotismul fervent, precum şi entuziasmul revoluţionar şi religios servesc adeseori ca un refugiu pentru o conştiinţă vinovată. Este ciudat că atât cel care răneşte, cât şi cel care este rănit, atât păcătosul, cât şi cel pătimit îşi pot găsi o evadare din viaţa lor stigmatizată într-o mişcare de masă. Remuşcările şi sentimentul nedreptăţii par să-i conducă pe oameni în aceeaşi direcţie.

Se pare că uneori mişcările de masă sunt făcute pe măsura necesităţilor infractorilor – nu numai pentru catharsisul sufletului lor, ci şi pentru exersarea înclinaţiilor şi talentelor lor. Tehnica unei mişcări de masă în căutare de prozeliţi vizează să inducă în rândurile celor loiali starea de spirit a unui criminal pocăit[1]. Dăruirea de sine, care e, aşa cum vom arăta în partea a treia, sursa vigorii şi unităţii unei mişcări de masă, este un sacrificiu, un act de ispăşire şi, în mod clar, ispăşirea nu e necesară dacă nu există un sentiment intens al păcatului. În acest caz, ca şi în altele, tehnica unei mişcări de masă vizează să îi infecteze pe oameni cu o boală, iar apoi să le ofere mişcarea ca remediu. „Cu ce sarcină se confruntă clerul american" – se lamentează un preot american – „predicându-le vestea bună a Mântuitorului unor oameni care în cea mai mare parte nu au

nici un sentiment real al păcatului"[2]. O mişcare de masă eficientă cultivă ideea păcatului. Descrie sinele autonom nu numai ca fiind gol şi neajutorat, ci şi abject. A te confesa şi a te căi înseamnă a te debarasa de particularitatea şi distincţia individuale. Iar mântuirea o găseşti când te pierzi în unitatea sfântă a congregaţiei[3].

Există o sensibilitate faţă de infractor, precum şi o stăruinţă intensă pentru a-i câştiga simpatia în toate mişcările de masă. Sfântul Bernard, care a fost sufletul celei de-a doua cruciade, a chemat la arme astfel: „Căci ce altceva este dacă nu o şansă de mântuire excepţională şi nepreţuită datorată doar Domnului ca Atotputernicul să binevoiască să-i convoace în slujba Sa, ca şi cum ar fi inocenţi, pe criminali, violatori, adulterini, mincinoşi şi pe cei vinovaţi de toate fărădelegile?"[4]. Rusia revoluţionară are, de asemenea, o slăbiciune pentru infractorii de drept comun, chiar dacă este nemiloasă cu ereticii – „deviaţioniştii" ideologici. Poate este adevărat că infractorii care îmbrăţişează o cauză sfântă sunt mai dispuşi să-şi rişte viaţa şi să depăşească limitele pentru apărarea ei decât oamenii care respectă sanctitatea vieţii şi a proprietăţii.

Crima este, într-o anumită măsură, un substitut al unei mişcări de masă. Când opinia publică şi aplicarea legii nu sunt prea riguroase, iar sărăcia nu este absolută, presiunea subterană a nemulţumiţilor şi inadaptaţilor se transformă adeseori în activitate infracţională. S-a remarcat faptul că, în exaltarea unor mişcări de masă (patriotice, religioase sau revoluţionare), infracţionalitatea de drept comun descreşte.

PARTEA A TREIA

Acţiunea comună şi sacrificiul de sine

PARTEA A TREIA

Acțiunea comună și sacrificiul de sine

XII

Prefaţă

43

Vigoarea unei mişcări de masă provine din propensiunea simpatizanţilor ei faţă de acţiunea în comun şi sacrificiul de sine. Când atribuim succesul unei mişcări credinţei, doctrinei, propagandei, conducerii, cruzimii ei şi aşa mai departe, ne referim doar la instrumente de unificare şi la mijloacele folosite pentru a inculca o disponibilitate pentru sacrificiu de sine. Natura mişcărilor de masă este probabil imposibil de înţeles dacă nu se acceptă faptul că principala lor preocupare este de a cultiva, a perfecţiona şi a perpetua o înclinaţie spre acţiunea în comun şi sacrificiul de sine. A cunoaşte procesele prin care această înclinaţie este generată înseamnă a înţelege logica internă a celor mai multe dintre practicile şi atitudinile caracteristice ale unei mişcări de masă active. Cu puţine excepţii[1], orice grup sau organizaţie care încearcă, dintr-un motiv sau altul, să creeze şi să menţină o unitate compactă şi o disponibilitate constantă pentru sacrificiu de sine manifestă de obicei particularităţile – atât pe cele extraordinare, cât şi pe cele comune – ale unei mişcări de masă. Însă o mişcare de masă pierde mult din ceea ce o distinge de alte tipuri de organizaţii când îşi slăbeşte caracterul colectiv compact şi începe să admită interesul personal ca motiv legitim de activitate. În vremuri de pace şi prosperitate, o naţiune democratică este o asociere instituţionalizată

a unor indivizi mai mult sau mai puţin liberi. Însă în vremuri de criză, când existenţa naţiunii este ameninţată şi aceasta încearcă să îşi consolideze unitatea şi să genereze în rândul oamenilor disponibilitate pentru sacrificiu de sine, ea dobândeşte aproape întotdeauna, într-o anumită măsură, caracterul unei mişcări de masă. Acelaşi lucru este valabil şi în cazul organizaţiilor revoluţionare şi religioase : dacă evoluează sau nu în mişcări de masă depinde nu atât de doctrina pe care o predică şi de programul pe care îl au în vedere, cât de nivelul preocupării lor faţă de unitate şi disponibilitatea pentru sacrificiu de sine.

Elementul esenţial este că la cei extrem de frustraţi propensiunile spre acţiunea în comun şi sacrificiul de sine apar în mod spontan. De aceea, ar trebui să fie posibil să obţinem nişte indicii privind natura acestor înclinaţii, precum şi despre tehnica utilizată pentru inculcarea lor deliberată, urmărind apariţia lor spontană într-o minte frustrată. Ce îi doare pe cei frustraţi? Conştiinţa unui sine iremediabil viciat. Principala lor dorinţă este să scape de acest sine – iar aceasta este dorinţa care se manifestă ca o tendinţă spre acţiunea în comun şi sacrificiul de sine. Repulsia faţă de sinele nedorit şi impulsul de a-l uita, de a-l masca, de a se lepăda de el, de a-l pierde generează atât disponibilitatea de a sacrifica sinele, cât şi dorinţa de a-l dizolva prin disiparea caracterului distinct al individului într-un întreg colectiv compact. Mai mult decât atât, înstrăinarea de sine este de obicei acompaniată de o serie de atitudini şi impulsuri diverse şi aparent fără legătură între ele, care la o privire mai atentă se dovedesc a fi factori esenţiali în procesul de unificare şi de promovare a sacrificiului de sine. Cu alte cuvinte, frustrarea nu numai că naşte dorinţa de unitate şi disponibilitatea pentru sacrificiu de sine, ci creează şi un mecanism pentru realizarea acestora. Fenomene diverse, precum deprecierea prezentului, înclinaţia spre fantezie, tendinţa spre ură, disponibilitatea de a imita, credulitatea, disponibilitatea de a încerca imposibilul şi multe altele care populează mintea

celor profund frustraţi sunt, după cum vom vedea, agenţi unificatori şi declanşatori ai nesăbuinţei.

În secţiunile 44-103 vom încerca să arătăm că, atunci când ne propunem să inculcăm în oameni o tendinţă spre acţiunea în comun şi sacrificiul de sine, facem tot ce putem – indiferent dacă ne dăm seama sau nu – ca să inducem şi să încurajăm o înstrăinare de sine şi ne străduim să evocăm şi să cultivăm în ei multe dintre atitudinile şi impulsurile diverse care însoţesc înstrăinarea spontană de sine la cei frustraţi. Pe scurt, vom încerca să arătăm că tehnicile unei mişcări de masă active constau în esenţă în inculcarea şi cultivarea anumitor înclinaţii şi răspunsuri automate în mintea celui frustrat.

Probabil, cititorul va contesta multe dintre cele scrise în această parte a cărţii. Probabil, va simţi că s-a exagerat mult şi au fost ignorate multe aspecte. Dar acesta nu este un manual sentenţios. Este o carte de reflecţii şi nu se dă în lături de la lucruri spuse doar pe jumătate atâta vreme cât acestea par a sugera o nouă abordare şi facilitează formularea unor noi întrebări. „Pentru a ilustra un principiu", ne spune Bagehot, „trebuie să exagerezi mult şi să omiţi multe".

Capacităţile de a acţiona în comun şi de a se sacrifica par să funcţioneze aproape întodeauna împreună. Când auzim că un grup sfidează moartea într-o măsură ieşită din comun, suntem îndreptăţiţi de obicei să tragem concluzia că în respectivul grup există legături strânse şi că acesta este complet unitar[2]. În schimb, când avem de-a face cu membrul unui grup compact, e foarte probabil să observăm că dispreţuieşte moartea. Atât acţiunea în comun, cât şi sacrificiul de sine presupun desconsiderarea propriei persoane. Pentru a deveni parte a unui întreg compact, individul trebuie să renunţe la multe. Trebuie să renunţe la intimitate, la judecată individuală şi, adeseori, chiar la posesiuni individuale. A şcoli o persoană pentru acţiunea în comun înseamnă, în consecinţă, a o pregăti pentru acte de abnegaţie. În schimb, omul care practică abnegaţia se debarasează

de cochilia care-l izolează de alţii şi devine, astfel, asimilabil. De aceea, orice agent unificator este un promotor al sacrificiului de sine şi viceversa. Cu toate acestea, în secţiunile următoare, lucrurile vor fi tratate separat pentru simplitate. Însă trebuie reţinută întotdeauna funcţia dublă a fiecărui factor.

Este bine să schiţăm acum planul urmat în secţiunile 44-63, dedicate temei sacrificiului de sine.

Tehnica de a cultiva disponibilitatea de a lupta şi de a muri constă în delimitarea individului de sinele său real – acestuia nepermiţându-i-se să îşi manifeste adevăratul sine. Acest lucru poate fi realizat prin asimilarea completă a individului într-un organism colectiv compact – secţiunile 44-46; înzestrându-l cu un sine imaginar (fantezist) – secţiunea 47; inculcându-i o atitudine depreciativă faţă de prezent şi întărindu-i interesul pentru lucruri viitoare – secţiunile 48-55; interpunând un paravan imaginar între el şi realitate (doctrina) – secţiunile 56-59; blocând, prin insuflarea unor pasiuni, crearea unui echilibru stabil între individ şi sinele său (fanatismul) – secţiunile 60-63.

XIII

Factorii care promovează sacrificiul de sine

Identificarea cu un întreg colectiv

44

Pentru a pregăti o persoană pentru sacrificiul de sine, trebuie s-o separi de identitatea sa individuală şi de caracterul ei distinct. Trebuie să înceteze să mai fie George, Hans, Ivan sau Tadao – un atom uman cu o existenţă delimitată de naştere şi moarte. Cel mai drastic mod de a realiza asta este prin asimilarea completă a individului într-un organism colectiv. Individul asimilat pe deplin nu se vede pe sine şi nu-i vede pe alţii ca pe nişte fiinţe umane. Când este întrebat cine este, răspunde automat că e german, rus, japonez, creştin, musulman, membrul unui anumit trib sau al unei anumite familii. Nu are scop, rost, nici soartă, nu înseamnă nimic în afara organismului său colectiv ; şi, atât timp cât respectivul organism trăieşte, el nu poate să moară cu adevărat.

Pentru un om lipsit complet de sentimentul apartenenţei, viaţa este tot ce contează. Este singura realitate într-o eternitate a neantului, iar el se agaţă de ea cu o disperare fără ruşine. Dostoievski a descris această stare de spirit în *Crimă şi pedeapsă* (partea a doua, capitolul VI). Studentul Raskolnikov rătăceşte

pe străzile din Sankt-Petersburg într-o stare de delir. Cu câteva zile în urmă omorâse două bătrâne cu un topor. Se simte separat de umanitate. Când trece pe ulicioara prostituatelor de lângă piaţă, el cugetă: „...dacă i-ar fi dat să trăiască undeva la mare înălţime, în vârful unei stânci unde să nu poată face nici măcar un pas, iar în jur ar fi prăpastie, ocean şi întuneric veşnic, singurătate şi furtună, şi ar rămâne aşa, pe palma aceea de loc, toată viaţa, o mie de ani, o veşnicie, chiar şi atunci ar dori să mai trăiască, iar să nu moară! Numai să trăiască, să trăiască, să trăiască! Oricum, numai să trăiască!"*.

Ştergerea distincţiei individuale trebuie să fie deplină. În orice act, oricât de nesemnificativ, individul trebuie să se asocieze, printr-un anumit ritual, cu congregaţia, tribul, partidul etc. Bucuriile şi supărările, mândria şi încrederea sa trebuie să se nască din succesele şi capacităţile grupului, şi nu din abilităţile şi perspectivele sale individuale. Mai presus de orice, nu trebuie să se simtă niciodată singur. Chiar dacă ar fi abandonat pe o insulă pustie, el trebuie totuşi să simtă că se află sub privirile grupului. A fi exclus din grup ar trebui să fie acelaşi lucru cu a-şi pierde viaţa.

Aceasta este, indiscutabil, o stare existenţială primitivă, iar cele mai bune ilustrări ale sale pot fi găsite la triburile primitive. Mişcările de masă se străduiesc să reconstituie această perfecţiune primitivă, iar noi nu avem vedenii când ne dăm seama că tendinţa antiindividualistă a mişcărilor de masă contemporane este o întoarcere la primitivism.

45

Capacitatea de a rezista coerciţiei derivă într-o anumită măsură din identificarea individului cu un grup. Oamenii care

* Trad.rom. de Adriana Liciu, Iaşi, Editura Polirom, 2011, p. 163 (n.tr.).

au rezistat cel mai bine în lagărele de concentrare naziste au fost aceia care se simţeau membri ai unui partid compact (comuniştii), ai unei Biserici (preoţii şi pastorii) sau ai unui grup naţional strâns unit. Individualiştii, de orice naţionalitate, au clacat. Evreul vest-european s-a dovedit a fi cel mai lipsit de apărare. Dispreţuit de neevrei (chiar şi de cei aflaţi în lagărele de concentrare) şi fără legături vitale cu o comunitate evreiască, el şi-a înfruntat torţionarii de unul singur – părăsit de întreaga umanitate. Abia acum înţelegem că ghetoul din Evul Mediu a fost pentru evrei mai curând o fortăreaţă decât o închisoare. Fără sentimentul unităţii şi diferenţierii depline pe care li l-a impus ghetoul, nu ar fi putut îndura cu spiritul intact violenţele şi abuzurile acelor secole întunecate. Când Evul Mediu a revenit pentru un scurt deceniu în vremea noastră, i-a prins pe evrei fără vechile lor sisteme de apărare şi i-a strivit.

Concluzia inevitabilă pare să fie că, atunci când individul se confruntă cu tortura sau anihilarea, el nu se poate baza pe resursele propriei individualităţi. Unica sa sursă de putere este să nu fie el însuşi, ci parte a ceva puternic, glorios şi indestructibil. Credinţa este aici în principal un proces de identificare, procesul prin care individul încetează să mai fie el însuşi şi devine parte a ceva etern. Credinţa în umanitate, în posteritate, în destinul unei anumite religii, naţiuni, rase, al unui partid sau al unei familii – ce este ea dacă nu vizualizarea a ceva etern la care care ne ataşăm eul pe punctul de a fi anihilat?

Este cumva înspăimântător să înţelegem că, recunoscând această sursă de curaj disperat, liderii totalitari din vremea noastră o utilizează nu numai pentru a întări spiritul simpatizanţilor lor, ci şi pentru a distruge spiritul adversarilor lor. În epurările vechilor lideri bolşevici, Stalin a izbutit să transforme nişte oameni curajoşi şi mândri în nişte laşi umili, privându-i de orice posibilitate de a se identifica cu partidul pe care îl slujiseră toată viaţa şi cu masele. Aceşti vechi bolşevici se separaseră cu mult timp înainte de umanitatea din afara Rusiei. Aveau un dispreţ nesfârşit pentru trecut şi pentru istoria pe

care încă o putea scrie umanitatea capitalistă. Renunţaseră la Dumnezeu. Pentru ei, nu existau nici trecut, nici viitor, nici memorie, nici glorie în afara partidului comunist şi a sfintei Rusia, iar amândouă se aflau acum complet şi irevocabil în mâinile lui Stalin. Se simţeau, potrivit lui Buharin, „izolaţi de orice constituie esenţa vieţii". Aşa că au mărturisit. Umilindu-se în faţa congregaţiei de credincioşi, au ieşit din izolare. Şi-au reînnoit comuniunea cu întregul etern învinuindu-şi sinele, acuzându-l de crime monstruoase şi spectaculoase şi lepădându-se de el în public.

Aceiaşi ruşi care se pleacă şi se târăsc în faţa poliţiei secrete a lui Stalin au manisfestat un curaj inegalabil când au dat piept - singuri sau în grup - cu naziştii invadatori. Motivul acestui comportament contrastant nu este că poliţia lui Stalin este mai brutală decât armatele lui Hitler, ci că, atunci când dă piept cu poliţia lui Stalin, rusul se simte un simplu individ, în timp ce, confruntându-se cu germanii, se considera membru al unei rase puternice, posedând un trecut glorios şi un viitor şi mai glorios.

În mod similar, în cazul evreilor, comportamentul lor din Palestina nu ar fi putut fi anticipat pe baza comportamentului lor din Europa. Oficialii coloniali britanici din Palestina au urmat o politică logică, însă vădind o necunoaştere a realităţii. Ei s-au gândit că, de vreme ce Hitler izbutise să extermine şase milioane de evrei fără să întâmpine o rezistenţă serioasă, n-ar trebui să fie prea complicat să-i controleze pe cei 600.000 de evrei din Palestina. Însă au descoperit că evreii din Palestina, chiar şi cei veniţi de foarte puţin timp, erau un adversar formidabil : temerar, încăpăţânat şi ingenios. Evreul din Europa s-a confruntat cu inamicii săi de unul singur, ca individ izolat, o fărâmă de viaţă într-o eternitate a nimicniciei. În Palestina nu s-a simţit un atom uman, ci membru al unei rase eterne, cu un trecut imemorial în urma sa şi cu un viitor fabulos în faţă.

46

Teoreticienii de la Kremlin sunt probabil conştienţi că, pentru a menţine obedienţa maselor ruseşti, nu trebuie să existe nici cea mai mică şansă de a se identifica cu vreun organism colectiv din afara Rusiei. Scopul Cortinei de Fier este probabil mai curând de a împiedica poporul rus să intre în contact – chiar şi mental – cu lumea exterioară, şi nu de a preveni infiltrarea spionilor şi sabotorilor. Cortina este şi fizică, şi psihologică. Eliminarea completă a oricărei şanse de a emigra – chiar şi pentru cetăţenii ruşi căsătoriţi cu străini – estompează conştientizarea umanităţii exterioare în mintea ruşilor. E ca şi cum ai visa şi ai spera să fugi pe altă planetă. Bariera psihologică este la fel de importantă : propaganda deşănţată a Kremlinului urmăreşte să îi convingă pe ruşi de faptul că nu există nimic valoros şi etern, nimic demn de admirat şi de apreciat, nimic cu care să merite să te identifici dincolo de hotarele sfintei Rusia.

Punerea în scenă

47

Moartea şi crima par facile când sunt părţi ale unui ritual, ale unui ceremonial, ale unui spectacol sau ale unui joc. E nevoie de un anumit tip de punere în scenă pentru a privi moartea în ochi fără să clipeşti. Pentru sinele nostru real, dezgolit, nu există nimic pe pământ sau în cer pentru care să merite să mori. Doar dacă ne vedem ca actori într-un spectacol pus în scenă (şi, de aceea, ireal), caracterul înspăimântător şi definitiv al morţii se estompează şi devine o creaţie a imaginaţiei şi un gest teatral. Una dintre sarcinile principale ale unui lider adevărat este de a masca realitatea sumbră a morţii şi a uciderii,

creându-le susţinătorilor săi iluzia că participă la un spectacol grandios, o reprezentaţie dramatică, solemnă sau voioasă.

Hitler a îmbrăcat în costume 80 de milioane de germani şi i-a pus să joace într-o operă grandioasă, eroică şi sângeroasă. În Rusia, unde şi construcţia unei latrine presupune un anumit sacrificiu de sine, viaţa este de 30 de ani un neîntrerupt spectacol emoţionant, care încă nu s-a încheiat. Londonezii au acţionat eroic sub ploaia de bombe, pentru că Churchill îi distribuise în roluri de eroi. Şi-au jucat rolul eroic în faţa unui public numeros – strămoşi, contemporani şi posteritate –, pe o scenă luminată de un mare oraş cuprins de flăcări şi pe muzica armelor care lătrau şi a bombelor care şuierau. Este puţin probabil că în lumea noastră contemporană, cu diferenţierea sa individuală larg răspândită, poate fi realizată vreo acţiune generalizată presupunând sacrificiu de sine fără un hocus-pocus teatral şi focuri de artificii. De aceea, este greu de crezut că actualul guvern laburist din Anglia îşi poate realiza programul de socializare, ce presupune un anumit grad de sacrificiu de sine din partea fiecărui britanic, în decorul fad şi anost al Marii Britanii socialiste. Lipsa de dramatism a celor mai mulţi lideri socialişti britanici este un semn al verticalităţii şi integrităţii intelectuale, dar prejudiciază experimentul naţionalizării, care este indubitabil scopul central al vieţii lor[1].

Indispensabilitatea dramatizării în afacerea sumbră a morţii şi a uciderii este evidentă în mod special în cazul armatelor. Uniformele lor, steagurile, emblemele, paradele, muzica, ceremonialul şi ritualul sofisticate sunt concepute pentru a-l separa pe soldat de sinele său real şi a masca realitatea copleşitoare a vieţii şi a morţii. Vorbim despre teatru de război şi scene de luptă. În ordinele lor de luptă, conducătorii militari le reamintesc invariabil soldaţilor că ochii întregii lumi sunt aţintiţi spre ei, că strămoşii lor îi supraveghează şi că posteritatea va auzi de ei. Un mare general ştie cum să facă să apară un public din nisipurile deşertului şi din valurile oceanului.

Gloria este în mare măsură un concept teatral. Nu există o aspiraţie la glorie fără o conştientizare vie a unui public – ideea că realizările noastre măreţe vor ajunge la urechile contemporanilor noştri sau „ale celor care vor urma". Suntem gata să ne sacrificăm sinele real, trecător, pentru sinele etern imaginar pe care-l construim, prin faptele noastre eroice, în opiniile şi imaginaţia altora.

În practica mişcărilor de masă, punerea în scenă joacă poate un rol mai important decât oricare alt factor. Când credinţa şi puterea de a persuada şi de a constrânge au pălit, mizanscena persistă. Nu există nici o îndoială că, punându-şi în scenă procesiunile, paradele, ritualurile şi ceremoniile, o mişcare de masă atinge în cazul fiecăruia o coardă sensibilă. Chiar şi cei mai sobri oameni sunt mişcaţi la vederea unui spectacol de masă impresionant. Există o euforie şi o beatitudine atât în rândurile participanţilor, cât şi în cele ale spectatorilor. Este posibil ca frustraţii să fie mai receptivi la măreţia şi splendoarea mulţimii decât oamenii care sunt autonomi. Dorinţa de a scăpa de sinele nesatisfăcător sau de a-l camufla conduce la apariţia unei tendinţe spre simulare – spre spectacol – la cei frustraţi, precum şi la o disponibilitate de a se identifica total cu un spectacol de masă impozant.

Condamnarea prezentului

48

La început, o mişcare de masă pare să favorizeze prezentul în defavoarea trecutului. Ea vede în privilegiile şi instituţiile consacrate o acaparare a prezentului neprihănit de către un trecut mârşav şi senil. Însă, pentru a scăpa de monopolul trecutului, este nevoie de unitate absolută şi de sacrificiu de sine nelimitat. Asta înseamnă că oamenii la care se face apel

pentru a ataca trecutul, spre a elibera prezentul, trebuie să fie dispuşi să renunţe cu entuziasm la orice posibilitate de a savura vreodată sau de a moşteni prezentul. Absurditatea afirmaţiei este evidentă. În consecinţă, se produce un transfer inevitabil de accent odată ce mişcarea începe să funcţioneze. Prezentul – obiectivul iniţial – este alungat de pe scenă, iar locul său este luat de posteritate – viitorul. Mai mult decât atât, prezentul este respins ca un lucru pângărit şi este pus laolaltă cu trecutul detestat. Linia frontului este acum trasată între lucrurile care sunt şi au fost şi cele care vor urma.

A-ţi pierde viaţa înseamnă a pierde prezentul; şi, în mod clar, a pierde un prezent inutil, profanat nu înseamnă a pierde prea mult.

O mişcare de masă nu numai că înfăţişează prezentul ca abject şi deplorabil, ci chiar face să fie astfel în mod deliberat. Concepe un tipar de existenţă individuală care este aspru, dur, restrictiv şi mohorât. Condamnă plăcerile şi bucuriile, proslăveşte viaţa riguroasă. Consideră că bucuria obişnuită este trivială sau chiar compromiţătoare şi prezintă căutarea fericirii personale ca fiind imorală. A te simţi bine înseamnă a avea legături cu inamicul – prezentul. Obiectivul primordial al idealului ascetic predicat de cele mai multe mişcări este să cultive dispreţul faţă de prezent. Campania împotriva poftelor este un efort de a desface tentaculele tenace care se agaţă de prezent. Faptul că această viaţă individuală tristă îşi urmează cursul pe fundalul dramatic şi plin de culoare al fastului colectiv serveşte la accentuarea zădărniciei sale.

Chiar imposibilitatea de realizare a multora dintre ţelurile pe care şi le stabileşte o mişcare de masă este parte a campaniei împotriva prezentului. Tot ceea ce este realizabil, fezabil şi posibil este parte a prezentului. A oferi ceva realizabil ar creşte atractivitatea prezentului şi ne-ar împăca cu el. Credinţa în miracole, de asemenea, implică o respingere şi o sfidare a

prezentului. Când Tertulian proclama „iar El a fost îngropat şi a înviat; este sigur, pentru că este imposibil", îşi arăta dispreţul faţă de prezent. În cele din urmă, misticismul unei mişcări este şi un mijloc de condamnare a prezentului. Vede prezentul ca o reflecţie neclară şi distorsionată a unui neştiut vast pulsând sub noi şi dincolo de noi. Prezentul este o umbră şi o iluzie.

49

Nu poate exista o condamnare adevărată a prezentului fără speranţa garantată a unui viitor mai bun. Pentru că, oricât de mult deplângem josnicia vremurilor noastre, dacă perspectiva oferită de viitor este aceea a deteriorării accentuate sau chiar a continuării neschimbate a prezentului, suntem în mod inevitabil obligaţi să ne împăcăm cu existenţa noastră, oricât de dificilă şi de abjectă ar fi.

Toate mişcările de masă condamnă prezentul, înfăţişându-l ca pe o perioadă jalnică preliminară unui viitor glorios, un preş pe pragul paradisului. Pentru o mişcare religioasă, prezentul este un loc al exilului, o vale a plângerii pe drumul spre împărăţia cerului; pentru o revoluţie socială reprezintă o haltă în drum spre Utopie; pentru o mişcare naţionalistă, este un episod înjositor care precedă triumful final.

Este adevărat, bineînţeles, că speranţa declanşată de viziunea unui viitor glorios este o sursă mai puternică de cutezanţă şi uitare de sine, chiar mai puternică decât condamnarea implicită a prezentului. O mişcare de masă trebuie să focalizeze inimile şi minţile susţinătorilor săi asupra viitorului chiar şi atunci când nu este angajată într-o luptă pe viaţă şi pe moarte cu privilegiile şi instituţiile consacrate. Sacrificiul de sine presupus de acţiunea comună şi împărţirea cu alţii este imposibil fără speranţă. Când prezentul este tot ce avem, înşfăcăm şi păstrăm tot ceea ce putem. Plutim pe un ocean al zădărniciei şi ne agăţăm de orice bucată neînsemnată de epavă de parcă ar fi pomul vieţii. În

schimb, când totul ni se aşază înainte, ne e uşor să împărţim tot ceea ce avem şi să renunţăm la avantajele aflate la îndemâna noastră. Comportamentul membrilor Expediţiei Donner* când încă sperau şi, ulterior, când nu mai era nicio speranţă ilustrează dependenţa de speranţă a cooperării şi a spiritului comunitar. Cei fără speranţă sunt dezbinaţi şi conduşi de un egoism feroce. Suferinţa comună în sine, când nu este însoţită de speranţă, nu uneşte şi nici nu declanşează generozitatea reciprocă. Evreii înrobiţi în Egipt, „cu vieţile lor amărâte de lanţuri grele", erau un grup impulsiv şi gâlcevitor. Moise a trebuit să le ofere speranţa unui pământ al făgăduinţei pentru a-i uni. Cei 30.000 de oameni deznădăjduiţi din lagărul de concentrare de la Buchenwald n-au manifestat nici o formă de acţiune în comun, nici nu şi-au exprimat vreo disponibilitate pentru sacrificiu de sine. Au existat acolo mai multă lăcomie şi mai mult egoism brutal decât există în cele mai lacome şi mai corupte dintre societăţile libere. „În loc să caute calea prin care se puteau ajuta între ei cel mai bine, şi-au folosit toată ingeniozitatea pentru a se domina şi a se persecuta unii pe alţii."[2]

50

Glorificarea trecutului poate servi ca mijloc de minimalizare a prezentului. Dar, dacă nu este completată cu speranţe optimiste privind viitorul, o perspectivă exagerată asupra trecutului conduce la o atitudine precaută, şi nu la strădaniile temerare ale unei mişcări de masă. Însă nu există o minimalizare mai profundă a prezentului decât a-l considera doar o legătură între

---

* Expediţia Donner este numele unui grup de pionieri americani plecaţi într-o călătorie spre California în 1846. Izolaţi în Sierra Nevada din cauza zăpezii abundente, au recurs la canibalism pentru a supravieţui. Din cei 87 de pionieri, doar 48 au ajuns la destinaţie (n.tr.).

un trecut glorios şi un viitor glorios. Astfel, deşi la început o mişcare de masă îşi întoarce spatele către trecut, în cele din urmă ea dezvoltă o conştientizare vie, adesea amăgitoare, a unui trecut îndepărtat glorios. Mişcările religioase se întorc la ziua Facerii; revoluţiile sociale ne vorbesc despre o epocă de aur, când oamenii erau liberi, egali şi independenţi; mişcările naţionaliste reînvie sau inventează amintiri ale măreţiei trecute. Această preocupare faţă de trecut derivă nu numai din dorinţa de a demonstra legitimitatea mişcării şi ilegitimitatea vechii orânduiri, ci şi de a arăta că prezentul este doar un interludiu între trecut şi viitor[3].

Conştientizarea istorică conferă şi un sentiment de continuitate. Mobilizat de o viziune vie asupra trecutului şi a viitorului, adeptul fanatic se consideră parte a ceva care se extinde fără limite în trecut şi în viitor – ceva etern. El poate să renunţe la prezent (şi la propria viaţă) nu numai pentru că este un lucru mărunt, ceva de care nu merită să te agăţi, ci şi pentru că nu este începutul şi sfârşitul tuturor lucrurilor. Mai mult decât atât, o conştientizarea vie a trecutului şi a viitorului deposedează prezentul de realitatea sa. Face ca prezentul să pară o secţiune dintr-o procesiune sau o paradă. Susţinătorii unei mişcări de masă se văd în marş, cu tobele bătând şi flamurile fluturând. Sunt participanţi la un spectacol emoţionant jucat în faţa unui public imens – generaţiile trecute şi generaţiile care vor urma. Sunt făcuţi să creadă că nu sunt ei înşişi, ci doar nişte actori interpretând un rol, iar actele lor sunt o „reprezentaţie", şi nu ceva real. De asemenea, văd moartea tot ca pe un gest, un act al unei mizanscene.

51

O atitudine depreciativă la adresa prezentului stimulează capacitatea de anticipare. Cei bine adaptaţi nu sunt buni profeţi. În schimb, cei care sunt în conflict cu prezentul ştiu

să distingă semnele schimbării şi potenţialităţile unor începuturi timide.

O existenţă plăcută ne împiedică să vedem posibilităţile unor schimbări radicale. Ne agăţăm de ceea ce numim bunul nostru simţ, punctul nostru de vedere practic. În realitate, acestea nu sunt decât denumiri care indică o familiaritate complet acaparatoare cu lucrurile aşa cum sunt ele. Tangibilitatea unei existenţe sigure şi plăcute este de o asemenea natură, încât face ca alte realităţi, oricât de iminente ar fi ele, să pară vagi şi vizionare. Astfel, se întâmplă ca, atunci când timpul nu mai are răbdare, oamenii practici să fie cei luaţi prin surprindere şi să apară ca nişte visători care se agaţă de lucruri care nu există.

În schimb, cei ce resping prezentul şi îşi fixează privirea şi sufletul pe lucruri viitoare au facultatea de a detecta germenii pericolului sau avantajului viitor din ceea ce se coace în vremea lor. În consecinţă, individul frustrat şi adeptul fanatic sunt mai buni prevestitori decât cei care au motive să dorească menţinerea statu-quo-ului. „Adeseori fanaticii, şi nu neapărat spiritele delicate, sunt aceia care intuiesc opţiunea bună dintre soluţiile viitorului."[4]

52

Este interesant să comparăm atitudinile faţă de prezent, viitor şi trecut ale conservatorilor, liberalilor, scepticilor, radicalilor şi reacţionarilor.

Conservatorul se îndoieşte că prezentul poate fi îmbunătăţit şi încearcă să modeleze viitorul după imaginea prezentului. El apelează la trecut pentru a se asigura în privinţa prezentului: „Am dorit un sentiment de continuitate, asigurarea că erorile noastre contemporane erau specifice naturii umane, că noile noastre capricii nu erau decât vechile erezii, că lucrurile îndrăgite care erau contestate fuseseră zguduite în trecut la fel de tare"[5]. Iată cum conservatorul este, într-adevăr, aidoma

scepticului. „Dacă este vreun lucru despre care să se spună: «Iată ceva nou!», aceasta a fost în vremurile străvechi, de dinaintea noastră."[6] Prezentul este pentru sceptic suma a tot ceea ce a fost şi va fi. „Ceea ce a mai fost, aceea va mai fi, şi ceea ce s-a întâmplat se va mai petrece, căci nu este nimic nou sub soare."[7] Liberalul vede prezentul ca o progenitură legitimă a trecutului, evoluând şi dezvoltându-se spre un viitor îmbunătăţit: a răni prezentul înseamnă a mutila viitorul. Toţi trei preţuiesc deci prezentul şi, aşa cum bănuim, nu sunt foarte entuziasmaţi de ideea sacrificiului de sine. Atitudinea lor faţă de sacrificiul de sine este cel mai bine exprimată de sceptic: „Căci un câine viu este mai de preţ decât un câine mort. Cei vii ştiu că vor muri, dar cei morţi nu ştiu nimic [...] şi nu se vor mai bucura niciodată de ceea ce se face sub soare"[8].

Radicalul şi reacţionarul detestă prezentul. Îl văd ca pe o aberaţie şi o diformitate. Amândoi sunt gata să acţioneze cu cruzime şi nesăbuinţă faţă de prezent şi sunt deschişi la ideea sacrificiului de sine. Şi atunci prin ce diferă unul de altul? În primul rând, prin viziunea lor asupra maleabilităţii naturii umane. Radicalul are o încredere pătimaşă în perfectibilitatea infinită a naturii umane. El crede că, schimbând mediul în care trăieşte omul şi perfecţionând o tehnică de educare a sa, poate fi concepută o societate care este complet nouă şi fără precedent. Reacţionarul nu crede că omul dispune de resurse nelimitate de a face bine. Pentru a se constitui o societate stabilă şi solidă, ea trebuie concepută după modelele testate în trecut. El vede viitorul ca o restauraţie glorioasă, şi nu ca pe o inovare fără precedent.

În realitate, linia de demarcaţie dintre radical şi reacţionar nu este întotdeauna evidentă. Reacţionarul manifestă radicalism când ajunge să îşi recreeze trecutul ideal. Imaginea sa despre trecut se bazează mai puţin pe ceea ce s-a întâmplat în realitate şi mai degrabă pe ceea ce doreşte el să fie viitorul. El inovează mai mult decât reconstruieşte. Un transfer cumva similar se produce şi în cazul radicalului, când acesta este pe punctul de

a construi lumea sa nouă. El simte nevoia de sfaturi practice şi, deoarece a respins şi a distrus prezentul, e obligat să lege noua lume de un anumit punct din trecut. Dacă trebuie să utilizeze violenţa în modelarea noului, viziunea sa despre natura umană se întunecă şi se apropie mai mult de aceea a reacţionarului.

Amestecul dintre reacţionari şi radicali este deosebit de vizibil la cei care sunt angajaţi într-o redeşteptare naţionalistă. Susţinătorii lui Gandhi în India şi sioniştii din Palestina reînvie un trecut glorificat şi elaborează simultan o utopie fără precedent. Şi profeţii erau o combinaţie de reacţionari şi radicali. Aceştia predicau întoarcerea la vechea credinţă şi, în acelaşi timp, preconizau o lume nouă şi o viaţă nouă.

53

Faptul că atitudinea depreciativă faţă de prezent a mişcărilor de masă accentuează înclinaţiile frustraţilor este evident. Pentru acela care îi ascultă pe cei frustraţi, când aceştia defăimează prezentul şi toate înfăptuirile lui, surprinzătoare e satisfacţia enormă pe care o obţin astfel. O asemenea încântare nu poate proveni doar din exprimarea unei nemulţumiri. Trebuie să mai fie altceva - şi chiar este. Perorând despre josnicia şi ticăloşia incurabile ale vremii, frustraţii îşi atenuează senzaţia de ratare şi izolare. E ca şi cum ar spune: „Nu numai vieţile persoanelor pătate, ci vieţile tuturor contemporanilor noştri, chiar şi cele mai fericite şi pline de succes, sunt inutile şi irosite". Astfel, condamnând prezentul, ei capătă o senzaţie vagă de egalitate.

De asemenea, mijloacele pe care o mişcare de masă le utilizează pentru a face prezentul de nesuportat (secţiunea 48) ating o coardă sensibilă a frustraţilor. Autocontrolul necesar pentru stăpânirea poftelor le oferă iluzia forţei. Ei simt că

stăpânesc lumea dacă sunt capabili să se controleze. Pledoaria unei mişcări de masă pentru nerealizabil şi imposibil este, de asemenea, pe gustul lor. Cei care eşuează în treburile obişnuite au tendinţa de a încerca imposibilul. Este un mijloc de a-şi camufla lipsurile. Şi asta pentru că, dacă ratăm atunci când încercăm ceva posibil, responsabilitatea ne aparţine în exclusivitate, dar, când ratăm încercând imposibilul, avem dreptul să dăm vina pe anvergura sarcinii. Există un risc mai mic să fii discreditat încercând imposibilul decât atunci când aspiri la ceva la îndemână. Astfel, ratarea în treburile obişnuite alimentează adesea o temeritate extravagantă.

Ai impresia că frustraţii dobândesc la fel de multă satisfacţie – dacă nu şi mai multă – din metodele pe care le foloseşte o mişcare de masă ca şi din obiectivele pe care le susţine. Desfătarea celor frustraţi produsă de haos şi de prăbuşirea celor norocoşi şi prosperi nu izvorăşte din conştientizarea extatică a faptului că ei fac loc pentru împărăţia cerurilor. În strigătul lor fanatic „totul sau nimic", poate că a doua alternativă reflectă o dorinţă mai arzătoare decât prima.

„Cele ce nu sunt"

54

Una dintre regulile ce reies din analiza factorilor care promovează sacrificiul de sine este că suntem mai puţin dispuşi să murim pentru ceea ce avem sau suntem decât pentru ceea ce dorim să avem şi să fim. Este un adevăr neplăcut şi năucitor că, atunci când au deja „ceva pentru care merită să lupte", oamenii nu au chef să lupte. Oamenii care au o viaţă plină de satisfacţii nu sunt de obicei dispuşi să moară pentru propriile interese, nici pentru ţara lor, nici pentru o cauză sfântă[9]. Râvnirea, nu posesia este cauza renunţării nesăbuite la sine.

„Cele ce nu sunt" sunt, într-adevăr, mai puternice decât „cele ce sunt"[10]. În toate timpurile, oamenii au luptat cu mai mare disperare pentru oraşele frumoase pe care urmau să le contruiască şi pentru grădinile pe care urmau să le planteze. Diavolul nu a ezitat să ne spună tot ce ştia atunci când a zis: „Că tot ce are omul dă pentru viaţa lui"[11]. Da, tot ce are! Dar mai bine moare repede decât să cedeze ceva din ceea ce încă nu deţine.

Într-adevăr, este ciudat că aceia care îmbrăţişează prezentul şi se agaţă de el cu toată puterea sunt şi cei mai puţin capabili să-l apere. Şi că, în schimb, cei care nesocotesc prezentul şi se spală pe mâini de el primesc toate darurile şi comorile sale, cu care sunt copleşiţi fără să fi cerut asta.

Visurile, viziunile şi speranţele îndrăzneţe sunt arme puternice şi instrumente realiste. Spiritul practic al unui lider adevărat constă în recunoaşterea valorii practice a acestor instrumente. Însă această recunoaştere derivă de obicei dintr-un dispreţ faţă de prezent, care poate proveni dintr-un handicap natural în chestiuni practice. Omul de afaceri de succes este adesea nepriceput ca lider comunitar, pentru că mintea sa este deprinsă cu „cele ce sunt", iar inima sa este concentrată pe ceea ce poate fi realizat în „vremea noastră". Eşecul în materie de management al treburilor practice pare să fie o condiţie pentru succesul în materie de management al treburilor publice. Şi, poate, este un noroc faptul că unele firi sensibile, când sunt înfrânte în lumea practică, nu se dau bătute, ci sunt brusc însufleţite de convingerea aparent absurdă că sunt eminamente competente să se ocupe de soarta comunităţii şi a naţiunii.

55

Nu este complet absurd faptul că oamenii sunt dispuşi să moară pentru o cocardă, un steag, un cuvânt, o opinie, un mit şi aşa mai departe. Din contră, este cel mai puţin raţional lucru

să-ţi dai viaţa pentru ceva palpabil pe care merită să-l ai. Şi asta pentru că, în mod cert, viaţa cuiva este cel mai real dintre toate lucrurile reale şi fără ea nu poate exista o posesie a lucrurilor care merită posedate. Sacrificul de sine nu poate fi o manifestare a unui interes personal palpabil. Chiar şi atunci când suntem dispuşi să murim pentru a nu fi ucişi, impulsul de a lupta izvorăşte nu atât din interes personal, cât din anumite chestiuni nepalpabile, precum tradiţia, onoarea (un cuvânt) şi, mai presus de orice, speranţa. Acolo unde nu mai există speranţă, oamenii fie fug, fie se lasă ucişi fără împotrivire. Oamenii se vor agăţa de viaţă ca într-un vis. Cum altfel am putea explica faptul că milioane de europeni s-au lăsat duşi în lagăre de exterminare şi camere de gazare, ştiind clar că erau conduşi la moarte? Faptul că a ştiut să-şi deposedeze adversarii (cel puţin din Europa continentală) de orice urmă de speranţă a fost printre cele mai formidabile puteri ale lui Hitler. Convingerea sa fanatică potrivit căreia construia o nouă ordine care urma să dureze o mie de ani a fost transmisă atât susţinătorilor, cât şi adversarilor. Primilor le-a oferit senzaţia că, luptând pentru al Treilea Reich, se aliau cu eternitatea, în timp ce ultimii au simţit că a lupta împotriva noii ordini a lui Hitler însemna a sfida soarta inexorabilă.

Este interesant că evreii care au acceptat să fie exterminaţi în Europa lui Hitler au luptat cu îndrăzneală când au ajuns în Palestina. Şi deşi s-a spus că au luptat în Palestina pentru că nu au avut de ales – trebuiau să lupte sau arabii le-ar fi tăiat gâturile –, rămâne totuşi o certitudine că îndrăzneala lor şi disponibilitatea cutezătoare pentru sacrificiu de sine au izvorât nu din disperare, ci din preocuparea lor fervent pentru renaşterea unui popor şi a unei ţări străvechi. Într-adevăr, ei au luptat şi au murit pentru oraşe care încă nu fuseseră construite şi pentru grădini care încă nu fuseseră plantate.

Doctrina

56

Disponibilitatea pentru sacrificiu de sine este dependentă de conectarea la realitate. Acela care este liber să tragă concluzii din experienţa şi observaţiile sale individuale de obicei nu este înclinat spre ideea de martiraj. Şi asta pentru că sacrificiul de sine este un act nesăbuit. Nu poate fi produsul finit al unui proces de examinare şi deliberare. În consecinţă, toate mişcările de masă active se străduiesc să interpună un paravan între credincioşi şi realităţile lumii. Fac asta pretinzând că adevărul absolut şi definitiv este deja întruchipat de doctrina lor şi că nu există un alt adevăr sau alte certitudini în afara ei. Faptele pe care se bazează concluziile adeptului fanatic nu trebuie să provină din experienţa sau observaţiile sale, ci dintr-un text sfânt. „Trebuie să rămânem credincioşi lumii revelate de Evanghelie cu asemenea îndârjire, încât, chiar dacă aş vedea toţi îngerii Raiului coborând la mine şi spunându-mi ceva diferit, nu numai că nu m-ar ispiti să mă îndoiesc măcar şi de o singură silabă, ci mi-aş închide ochii şi mi-aş acoperi urechile, pentru că n-ar merita să fie văzuţi sau auziţi."[12] A te baza pe dovezile oferite de simţuri şi de raţiune este o erezie şi o trădare. Este uimitor să înţelegi de câtă neîncredere este nevoie pentru a face posibilă credinţa. Ceea ce noi cunoaştem drept credinţă oarbă se întemeiază pe suspiciuni nenumărate. Japonezul fanatic din Brazilia a refuzat să creadă ani de zile dovezile privind înfrângerea Japoniei. Comunistul fanatic refuză să creadă orice raport sau dovezi nefavorabile despre Rusia şi nici nu va fi dezamăgit dacă va vedea cu propriii ochi sărăcia crâncenă de pe pământul sovietic al făgăduinţei.

Adeptul fanatic este capabil „să-şi închidă ochii şi să-şi acopere urechile" în faţa faptelor care nu merită să fie văzute sau auzite, lucru ce este sursa tăriei de caracter şi a statorniciei

sale inegalabile. Pe el nu-l poate înspăimânta pericolul, nu-l pot descuraja obstacolele şi nu-l pot zăpăci contradicţiile, pentru că le neagă existenţa. Puterea credinţei, aşa cum a arătat Bergson, nu stă în a muta munţii, ci în a nu vedea munţi care trebuie mutaţi[13]. Iar certitudinea doctrinei sale infailibile este cea care îl face pe adeptul fanatic să fie insensibil la incertitudinile, surprizele şi realităţile neplăcute ale lumii din jur.

Astfel, eficacitatea doctrinei nu trebuie judecată după profunzimea ei, caracterul ei sublim sau validitatea adevărurilor pe care le conţine, ci după măsura în care îl izolează pe individ de sine şi de lumea reală. Ceea ce Pascal a spus despre religia eficientă este valabil pentru orice doctrină eficientă: trebuie să fie „împotriva naturii, împotriva simţului comun, împotriva plăcerilor"[14].

57

Eficienţa unei doctrine nu vine din înţelesul său, ci din certitudinea sa. Nici o doctrină, oricât de profundă şi de sublimă ar fi, nu va fi eficientă dacă nu este prezentată ca întruchiparea adevărului unic. Trebuie să fie acel cuvânt primordial de la care pleacă toate lucrurile şi toate vorbele[15]. Absurdităţile grosolane, aberaţiile triviale şi adevărurile sublime sunt la fel de capabile să-i pregătească pe oameni pentru sacrificiu de sine, dacă sunt acceptate ca unicul adevăr etern.

De aceea, este evident că, pentru a fi eficientă, o doctrină nu trebuie să fie înţeleasă, ci mai curând trebuie să se creadă în ea. Putem fi absolut siguri doar de lucrurile pe care nu le înţelegem. O doctrină care este înţeleasă este lipsită de forţa sa. Odată ce înţelegem un lucru este ca şi cum el s-ar fi născut în noi. Şi, evident, cei cărora li se cere să renunţe la sine şi să-l sacrifice nu pot vedea o certitudine eternă în ceva care-şi are originea în acel sine. Faptul că ei înţeleg un lucru îi subminează complet validitatea şi certitudinea în ochii lor.

Adepţilor li se cere întotdeauna să caute adevărul absolut cu inima, şi nu cu mintea. „Inima îl simte pe Dumnezeu, şi nu raţiunea."[16] Când a primit jurământul întregului partid nazist, în 1934, Rudolf Hess i-a îndemnat pe cei care îl ascultau: „Nu-l căutaţi pe Adolf Hitler cu mintea; toţi îl veţi găsi cu puterea inimii"[17]. Când o mişcare începe să-şi raţionalizeze doctrina şi să o facă inteligibilă este un semn că perioada sa dinamică s-a încheiat; ea este interesată acum în principal de stabilitate. Pentru că, aşa cum vom arăta mai jos (secţiunea 106), stabilitatea unui regim presupune loialitatea intelectualilor, iar doctrina trebuie înţeleasă pentru a-i câştiga pe ei, şi nu pentru a cultiva sacrificiul de sine al maselor.

Dacă o doctrină nu este neinteligibilă, trebuie să fie vagă; iar dacă nu este nici neinteligibilă, nici vagă, trebuie să fie neverificabilă. Trebuie să ajungi în rai sau într-un viitor îndepărtat pentru a te convinge de adevărul unei doctrine eficiente. Când o anumită parte a unei doctrine este relativ simplă, credincioşii au tendinţa de a o complica şi a o face mai confuză. Cuvinte simple sunt încărcate de sensuri noi şi făcute să pară simboluri dintr-un mesaj secret. Astfel, chiar şi cel mai cult dintre adepţii fanatici pare analfabet. Pare să utilizeze cuvintele de parcă nu ar cunoaşte sensurile lor reale. Tot de aici provine şi gustul său pentru pedanterie, despicarea firului în patru şi sinuozităţile savante.

58

A fi în posesia unui adevăr absolut înseamnă a avea o reţea de cunoştinţe privind întreaga eternitate. Nu există surprize şi necunoscute. Toate întrebările au primit deja răspunsuri, toate deciziile au fost luate, toate eventualităţile au fost prevăzute. Adeptul fanatic nu are întrebări şi ezitări. „Cine îl cunoaşte [pe Isus Christos] cunoaşte raţiunea tuturor lucrurilor."[18] Doctrina adevărată este soluţia universală pentru toate problemele lumii.

Cu ea poţi dezmembra lumea, iar apoi o poţi monta la loc. Istoria oficială a partidului comunist declară: „Puterea teoriei marxist-leniniste constă în faptul că permite partidului să găsească orientarea corectă în orice situaţie, să înţeleagă legăturile interne ale evenimentelor actuale, să prevadă evoluţia lor şi să priceapă nu numai cum şi în ce direcţie se dezvoltă în prezent, ci şi cum şi în ce direcţie se vor dezvolta în viitor"[19]. Adeptul fanatic este încurajat să încerce nemaivăzutul şi imposibilul nu numai pentru că doctrina îi oferă un sentiment de omnipotenţă, ci şi pentru că îi oferă o încredere nelimitată în viitor (vezi secţiunea 4).

O mişcare de masă activă respinge prezentul şi îşi concentrează interesul asupra viitorului. Din această atitudine îşi trage forţa, pentru că poate acţiona nechibzuit cu prezentul – cu sănătatea, bogăţia şi viaţa susţinătorilor ei. Însă trebuie să acţioneze ca şi cum ar fi citit deja cartea viitorului până la ultimul cuvânt. Doctrina sa este proclamată ca fiind cheia acelei cărţi.

59

Sunt cei frustraţi mai uşor de îndoctrinat decât cei nefrustraţi? Sunt mai creduli? Pascal era de părere că „un individ era pregătit să înţeleagă textele sfinte când se ura pe sine"[20]. Aparent, există o legătură între insatisfacţia faţă de sine şi înclinaţia spre credulitate. Impulsul de a scăpa de sinele nostru adevărat este şi un impuls de a fugi de raţional şi de evident. Refuzul de a ne vedea aşa cum suntem conduce la o aversiune faţă de fapte şi de logica elementară. Pentru cei frustraţi nu există nici o speranţă în real şi posibil. Mântuirea le poate veni doar dinspre miraculos, care se infiltrează printr-o crăpătură în zidul de fier al realităţii inexorabile. Ei cer să fie înşelaţi. Ceea ce Stresemann*

* Gustav Stresemann (1878-1929), om politic german, fondator şi lider al Deutsche Volkspartei. A fost cancelar în 1923 şi ministru de Externe din 1923 până la moarte (n.tr.).

a spus despre germani este valabil pentru cei frustraţi în general: „Se roagă nu doar pentru pâinea lor cea de toate zilele, ci şi pentru iluzia lor cea de toate zilele"[21]. Regula pare să fie următoarea: cei care nu întâmpină dificultăţi în a se înşela pe ei înşişi sunt uşor de înşelat de către alţii. Ei sunt uşor de convins şi de condus.

Un aspect particular al credulităţii este că e adesea completată de o tendinţă spre impostură. Asocierea între a crede şi a minţi nu le este caracteristică doar copiilor. Incapacitatea sau refuzul de a vedea lucrurile aşa cum sunt conduc atât la credulitate, cât şi la şarlatanism.

Fanatismul

60

S-a sugerat în secţiunea 1 că mişcările de masă sunt adeseori necesare pentru realizarea unor schimbări radicale şi imediate. Pare ciudat că până şi schimbările utile şi oportune, precum reînnoirea societăţilor stagnante, necesită, pentru realizarea lor, o atmosferă de pasiune intensă şi trebuie să fie însoţite de toate defectele şi absurdităţile unei mişcări de masă active. Surpriza se diminuează când înţelegem că preocuparea principală a unei mişcări de masă active este să le inculce susţinătorilor săi o tendinţă spre acţiunea în comun şi sacrificiul de sine şi că realizează asta prin deposedarea fiecărei entităţi umane de individualitatea şi autonomia ei şi transformarea sa într-o particulă anonimă, fără voinţă şi fără judecată proprie. Rezultatul nu este numai un grup compact şi neînfricat de susţinători, ci şi o masă omogenă maleabilă, care poate fi modelată după placul inimii. Maleabilitatea umană necesară pentru realizarea unor schimbări radicale şi imediate pare, în consecinţă, să fie un produs secundar al procesului de uniformizare şi al inculcării unei disponibilităţi pentru sacrificiul de sine.

Important este că înstrăinarea de sine, care este o precondiţie atât pentru maleabilitate, cât şi pentru convertire, se manifestă aproape întotdeauna într-o atmosferă de pasiune intensă. Şi asta pentru că trezirea pasiunii nu este numai un mijloc de a perturba un echilibru stabil între un om şi sinele său, ci este şi un produs secundar inevitabil al acestei perturbări. Se dă frâu liber pasiunii chiar şi atunci când înstrăinarea de sine este realizată prin cele mai insensibile metode. Doar individul care s-a împăcat cu sine poate avea o atitudine detaşată faţă de lume. Odată ce armonia cu sinele este tulburată, iar omul este constrâns să respingă sinele, să renunţe la sine, să se îndoiască sau să uite de sine, el se transformă într-o entitate foarte reactivă. Aidoma unui radical chimic instabil, el tânjeşte să se combine cu orice îi apare în cale. Nu poate sta deoparte, senin şi autonom, ci trebuie să se alăture cu tot sufletul unei tabere sau alteia.

Aprinzând şi alimentând pasiuni violente în sufletele susţinătorilor lor, mişcările de masă blochează apariţia unui echilibru interior. De asemenea, utilizează mijloace directe pentru a realiza o înstrăinare durabilă de sine. Ele zugrăvesc existenţa autonomă, independentă nu doar ca fiind searbădă şi inutilă, ci şi coruptă şi nefastă. Omul singur este o creatură neajutorată, mizerabilă şi păcătoasă. Singura lui salvare este să îşi respingă sinele şi să găsească o viaţă nouă în sânul unui sfânt organism comunitar – fie el o Biserică, o naţiune sau un partid. La rândul ei, această înjosire a sinelui ţine pasiunea ca pe jar.

61

Fanaticul este în permanenţă neîmplinit şi nesigur. El nu poate căpăta siguranţă de sine din resursele sale individuale – din sinele său respins –, ci o obţine doar agăţându-se pătimaş de orice sprijin găseşte. Acest ataşament pătimaş este esenţa religiozităţii şi devoţiunii sale oarbe, iar el vede în el sursa oricărei virtuţi şi puteri. Cu toate că dăruirea sa totală este o încercare

disperată de a se agăţa de ceva, el se consideră un susţinător şi un apărător al cauzei sfinte de care se agaţă. Şi este dispus să-şi sacrifice viaţa pentru a demonstra, sieşi şi altora, că acesta este, într-adevăr, rolul său. Îşi sacrifică viaţa pentru a se dovedi vrednic.

Nu mai e nevoie să spunem că fanaticul este convins că misiunea de care se agaţă este monolitică şi eternă – o stâncă a veacurilor. Şi totuşi, senzaţia sa de siguranţă derivă din ataşamentul său pătimaş, şi nu din excelenţa cauzei sale. Fanaticul nu este cu adevărat un maniac al principiilor. El îmbrăţişează în primul rând o cauză nu pentru justeţea sau sfinţenia ei, ci datorită nevoii sale disperate de a se agăţa de ceva. Într-adevăr, adeseori nevoia sa de ataşament pătimaş este cea care transformă fiecare cauză pe care o îmbrăţişează într-o cauză sfântă.

Fanaticul nu poate fi făcut să îşi abandoneze cauza printr-un apel la raţiune sau la moralitate. Se teme de compromis şi nu poate fi convins să atenueze certitudinea şi justeţea cauzei sale sfinte. Nu întâmpină însă nici o dificultate în a trece brusc şi nerăbdător de la o cauză sfântă la alta. El nu poate fi convins, ci doar convertit. Ataşamentul său pătimaş este mai important decât calitatea cauzei de care se ataşează.

62

Deşi par a se situa la poli opuşi, fanaticii de toate tipurile sunt în realitate adunaţi la o extremitate. Fanaticul şi moderatul sunt la poli diferiţi şi nu se întâlnesc niciodată. Fanaticii de toate nuanţele se privesc reciproc cu suspiciune şi sunt gata să se repeadă unul la gâtul celuilalt. Dar sunt vecini şi aproape că fac parte din aceeaşi familie. Se urăsc unul pe celălalt cu ură frăţească. Sunt la fel de apropiaţi şi de îndepărtaţi ca Saul de Pavel. Şi este mai uşor ca un comunist fanatic să fie convertit la fascism, şovinism sau catolicism decât să devină un liberal moderat[22].

Opusul fanaticului religios nu este ateul fanatic, ci cinicul moderat, căruia nu-i pasă dacă există sau nu Dumnezeu. Ateul este o persoană religioasă. El crede în ateism ca şi cum ar fi o religie nouă[23]. E un ateu devotat şi dedicat. Potrivit lui Renan, „în ziua de după aceea în care lumea nu va mai crede în Dumnezeu, ateii vor fi cei mai nenorociţi dintre toţi oamenii"[24]. Astfel că nici opusul şovinului nu este trădătorul, ci cetăţeanul rezonabil care iubeşte prezentul şi nu gustă martirajul sau gestul eroic. Trădătorul este de obicei un fanatic – radical sau reacţionar – care trece la inamic pentru a grăbi prăbuşirea unei lumi pe care o detestă. Cei mai mulţi dintre trădătorii din al doilea război mondial făceau parte din extrema dreaptă. „Pare să existe o linie subţire între naţionalismul extrem, violent şi trădare."[25]

Înrudirea dintre reacţionar şi radical a fost tratată în secţiunea 52. Toţi cei care au supravieţuit deceniului lui Hitler ştiu că reacţionarul şi radicalul au mai multe în comun decât are oricare dintre ei cu liberalul sau conservatorul.

63

Este greu de crezut că fanaticul care îşi abandonează cauza sfântă sau este brusc lăsat fără o cauză va putea să se adapteze vreodată la o existenţă individuală autonomă. Va rămâne un autostopist vagabond pe şoselele lumii, gata să se îmbarce în orice cauză sfântă care trece pe acolo. O existenţă individuală, chiar când este dedicată unui scop, îi pare trivială, inutilă şi păcătoasă. A trăi fără un devotament înflăcărat înseamnă a fi abandonat la voia întâmplării. Vede în toleranţă un semn de slăbiciune, frivolitate şi ignoranţă. El tânjeşte după încrederea profundă care derivă din capitularea completă – din aderarea cu tot sufletul la un crez sau la o cauză. Ceea ce contează nu este conţinutul cauzei, ci devotamentul total şi comuniunea cu o congregaţie. El este chiar dispus să se alăture unei sfinte cruciade împotriva fostei sale cauze sfinte, dar trebuie să fie o

cruciadă adevărată – intransigentă, intolerantă, proclamând adevărul unic.

Astfel, milioanele de foşti fanatici din Germania şi Japonia învinse sunt mai receptivi la învăţăturile comunismului şi la cele ale catolicismului militant decât la mesajul modului de viaţă democratic. Succesul mai mare al propagandei comuniste în acest caz nu se datorează tehnicilor sale superioare, ci predispoziţiilor specifice ale foştilor fanatici germani şi japonezi. Purtătorii de cuvânt ai democraţiei nu oferă nici o cauză sfântă de care să te agăţi şi nici un întreg comunitar în care să te pierzi. Rusia comunistă îi poate transforma cu uşurinţă pe prizonierii de război japonezi în comunişti fanatici, în timp ce nici un fel de propagandă americană, oricât ar fi ea de subtilă şi perfectă, nu-i poate transforma în democraţi iubitori de libertate.

Mişcările de masă şi armatele

64

Este bine ca în acest punct, înainte de a încheia subiectul sacrificiului de sine, să aruncăm o privire la asemănările şi deosebirile dintre mişcările de masă şi armate – o problemă care a fost deja abordată în secţiunile 35 şi 47.

Asemănările sunt numeroase: atât mişcările de masă, cât şi armatele sunt organisme colective; privează individul de specificul şi caracterul lui distinct; pretind sacrificiu de sine, obedienţă necondiţionată şi loialitate sinceră; fac apel pe scară largă la puneri în scenă pentru a promova cutezanţa şi acţiunea în comun (vezi secţiunea 47); şi pot servi drept refugiu pentru frustraţii care nu pot suporta o existenţă autonomă. O organizaţie militară ca Legiunea Străină atrage multe dintre tipurile umane care de obicei se grăbesc să se alăture unei noi mişcări.

Este adevărat şi faptul că ofiţerul de recrutare, agitatorul comunist şi misionarul pescuiesc adesea în acelaşi timp în cloaca din cartierele sordide.

Însă deosebirile sunt fundamentale : o armată nu apare pentru a satisface nevoia de un nou mod de viaţă ; nu este o cale spre mântuire. Poate fi folosită ca un instrument în mâinile unui opresor, spre a impune un nou mod de viaţă şi a-l vârî pe gâtul oponenţilor. Însă armata este, în principal, un instrument conceput pentru menţinerea sau extinderea unei ordini stabilite – veche sau nouă. Este un instrument temporar care poate fi asamblat şi demontat după dorinţă. Mişcarea de masă, în schimb, pare un instrument al veşniciei, iar cei care i se alătură o fac pe viaţă. Fostul soldat este un veteran, chiar un erou ; fostul adept fanatic este un renegat. Armata este un instrument de consolidare, protejare şi prelungire a prezentului. Mişcarea de masă apare pentru a distruge prezentul. Preocuparea ei este viitorul, iar ea îşi extrage vigoarea şi forţa din această preocupare. Când o mişcare de masă începe să fie preocupată de prezent, înseamnă că şi-a atins obiectivul. Ea încetează apoi să mai fie o mişcare şi devine o organizaţie instituţionalizată – o armată (a soldaţilor sau a muncitorilor), o guvernare sau o Biserică consacrată. Armata populară, care este adesea produsul finit al unei mişcări de masă, păstrează multe dintre caracteristicile mişcării – verbiaj pios, sloganuri, simboluri sfinte ; însă, la fel ca oricare altă armată, ea este menţinută laolaltă nu atât de credinţă şi entuziasm, cât de mecanismul imparţial al instrucţiei, spiritului de echipă şi coerciţiei. În scurt timp îşi pierde ascetismul şi binecuvântarea unei congregaţii sfinte şi începe să manifeste impetuozitatea şi plăcerea de a savura bucuriile prezentului, lucru caracteristic tuturor armatelor.

Fiind un instrument al prezentului, armata are de-a face în principal cu ceea ce este posibil. Conducătorii ei nu se bazează pe miracole. Chiar şi atunci când sunt însufleţiţi de o credinţă

ferventă, ei sunt deschişi la compromis. Iau în considerare posibilitatea înfrângerii şi ştiu cum să capituleze. În schimb, liderul unei mişcări de masă are un dispreţ copleşitor faţă de prezent – cu toate complicaţiile şi faptele sale recalcitrante, chiar şi acelea care ţin de geografie şi de vreme. El se bazează pe miracole. Ura sa faţă de prezent (nihilismul său) iese la iveală când situaţia devine disperată. Mai curând îşi distruge ţara şi poporul decât să capituleze.

Spiritul de sacrificiu din cadrul unei armate este stimulat de devotament faţă de datorie, mizanscene, spiritul de echipă, instrucţie, încrederea în comandant, sportivitate, spiritul de aventură şi dorinţa de glorie. Aceşti factori, spre deosebire de cei utilizaţi de o mişcare de masă, nu izvorăsc dintr-o condamnare a prezentului şi din repulsia faţă de sinele nedorit. Se pot dezvolta, de aceea, într-o atmosferă paşnică. Soldatul fanatic este de obicei un fanatic transformat în soldat, şi nu invers. Spiritul de sacrificiu din cadrul unei armate este cel mai elegant exprimat în cuvintele pe care Sarpedon i le-a adresat lui Glaucus când cei doi au luat cu asalt zidul grecesc: „Dacă, fârtate, noi teferi scăpaţi din războiul acesta,/ Dat ne-ar fi fost să trăim tot tineri şi fără de moarte,/ Nu mai păşeam totdeauna nici eu înaintea oştirii,/ Nici nu mai stam să te-nflacăr pe tine la lupta măririi./ Însă fiindcă pe noi într-o mie de feluri ne paşte/ Moartea, de care nu-i chip să ne scape nimica şi nimeni,/ Haidem, şi fie ce-o fi: înfrângere ori biruinţă"[26].

Cea mai frapantă deosebire dintre mişcările de masă şi armate constă în atitudinea lor faţă de mulţime şi gloată. Alexis de Tocqueville remarcă faptul că soldaţii sunt „oamenii care-şi pierd cel mai uşor capul şi care se arată de obicei cei mai slabi în zilele de revoluţie"[27]. Pentru un general tipic masa este ceva în care se va transforma armata sa dacă se va dezmembra. Înţelege mai bine inconstanţa mulţimii şi tendinţa ei spre anarhie decât disponibilitatea pentru sacrificiu de sine. O vede ca pe un produs finit nefast al organismului colectiv în dezintegrare, şi nu ca pe o materie primă pentru o lume nouă. Atitudinea sa

este un amestec de teamă şi dispreţ. El ştie cum să reprime masa, dar nu ştie cum s-o câştige. În schimb, liderul mişcării de masă – de la Moise la Hitler – se inspiră de la marea de feţe înălţate spre el, iar vuietul masei este pentru el precum vocea lui Dumnezeu. El vede o forţă irezistibilă la îndemâna sa – o forţă pe care doar el o poate exploata. Iar cu această forţă, el va mătura imperii şi armate şi întregul prezent, oricât de puternic ar fi. Aspectul masei este precum „faţa adâncului" din care, precum Dumnezeu în ziua Facerii, va da naştere unei lumi noi.

XIV

Agenţii unificatori

Ura

65

Ura este cel mai accesibil şi mai cuprinzător dintre toţi agenţii unificatori. Îl trage şi-l duce valvârtej pe individ departe de sinele său, îl face să uite de averea şi de viitorul lui, îl eliberează de gelozii şi motivaţii personale. El devine o particulă anonimă fremătând de nerăbdare să se contopească şi să fuzioneze cu cei aidoma lui într-o singură masă înflăcărată. Heine sugerează că ceea ce iubirea creştină nu poate face este înfăptuit de ura comună[1].

Mişcările de masă pot apărea şi se pot răspândi fără credinţa într-un Dumnezeu, dar niciodată fără credinţa într-un diavol. De obicei, forţa unei mişcări de masă este direct proporţională cu vitalitatea şi tangibilitatea diavolului său. Când Hitler a fost întrebat dacă era de părere că evreul trebuie distrus, el a răspuns: „Nu. [...] Atunci ar trebui să-l inventăm. E esenţial să ai un inamic palpabil, nu doar unul abstract"[2]. F.A. Voigt vorbeşte despre o misiune japoneză care a ajuns la Berlin în 1932 pentru a studia mişcarea naţional-socialistă. Voigt l-a întrebat pe un membru al misiunii ce crede despre mişcare. A primit următoarea replică: „Este splendidă. Mi-aş dori să fi putut avea şi noi ceva de genul acesta în Japonia, numai că nu putem, pentru că nu avem evrei"[3]. Este poate adevărat faptul că intuiţia

şi iscusinţa oamenilor care ştiu cum să pună în funcţiune o mişcare de masă sau cum s-o menţină în funcţiune se manifestă la fel de mult în felul cum ştiu să aleagă un inamic valabil ca şi în felul cum ştiu ce doctrină să îmbrăţişeze şi ce program să adopte. Teoreticienii de la Kremlin nici n-au aşteptat ca tunurile celui de-al doilea război mondial să se răcească, că şi-au şi ales ca duşman Occidentul democratic – şi în mod special Statele Unite. Este puţin probabil că vreun gest de bunăvoinţă sau vreo concesie din partea noastră va reduce volumul şi veninul denigrării noastre de către Kremlin.

Una dintre cele mai grave greşeli ale lui Jiang Jieshi a fost incapacitatea sa de a identifica un nou diavol adecvat, odată ce inamicul japonez a dispărut de pe scenă la finalul războiului. Ambiţiosul, dar nătângul general a fost probabil prea vanitos pentru a înţelege că nu el, ci diavolul japonez fusese cel care generase entuziasmul, unitatea şi disponibilitatea spre sacrificiu de sine ale maselor de chinezi.

66

Ura comună uneşte cele mai eterogene elemente. A împărtăşi o ură comună, chiar şi cu un inamic, înseamnă a-l infecta cu un sentiment al afinităţii, iar astfel a-i submina capacitatea de rezistenţă. Hitler s-a folosit de antisemitism nu numai pentru a-i unifica pe germani, ci şi pentru a submina dârzenia unor ţări antisemite, precum Polonia, România, Ungaria şi, în cele din urmă, chiar Franţa. S-a folosit într-un mod similar şi de anticomunism.

67

Se pare că, aidoma divinităţii ideale, diavolul ideal este doar unul. Ştim de la Hitler – autoritatea supremă în materie de diavoli – că geniul unui mare conducător constă în capacitatea

de a concentra toată ura asupra unui singur duşman, făcând ca „până şi adversarii foarte îndepărtaţi unii de alţii să pară că aparţin unei singure categorii"[4]. Când Hitler l-a ales pe evreu ca diavol al său, practic a populat întreaga lume din afara Germaniei cu evrei şi cu cei care lucrau pentru ei. „În spatele Angliei stă Israel, şi în spatele Franţei, şi în spatele Statelor Unite."[5] Şi Stalin aderă la principiul monoteist atunci când alege un diavol. Înainte acest diavol era fascist; acum el este plutocratul american.

Din nou, aidoma divinităţii ideale, diavolul ideal este omnipotent şi omniprezent. Când Hitler a fost întrebat dacă nu cumva le atribuie o prea mare importanţă evreilor, el a exclamat: „Nu, nu, nu! [...] Este imposibil să exagerezi calitatea formidabilă a evreului ca inamic"[6]. Orice dificultate şi eşec din cadrul mişcării sunt lucrarea diavolului, iar fiecare succes este un triumf asupra complotului său răuvoitor[7].

Finalmente, se pare, diavolul ideal este un străin. Ca să se califice ca diavol, unui inamic intern trebuie să i se atribuie o ascendenţă străină. Lui Hitler i-a fost uşor să-i eticheteze pe evreii germani drept străini. Agitatorii revoluţionari ruşi au subliniat originea străină (varegă, tătară, occidentală) a aristocraţiei ruse[8]. În vremea revoluţiei franceze, aristocraţii erau văzuţi ca „descendenţi ai germanilor barbari, în timp ce francezii de rând erau descendenţii romanilor şi galilor civilizaţi"[9]. În revoluţia puritană, regaliştii „erau catalogaţi drept «normanzi», descendenţi ai unui grup de invadatori străini"[10].

68

De obicei nu căutăm aliaţi când iubim. Într-adevăr, îi considerăm adesea rivali şi intruşi pe cei care iubesc împreună cu noi. Însă căutăm întotdeauna aliaţi când urâm.

Se înţelege de ce suntem în căutarea altora care să ne ia partea când avem o nemulţumire justificată şi tânjim să ne

răzbunăm pe cei ce ne-au nedreptăţit. Mai complicat este faptul că, atunci când ura noastră nu izvorăşte dintr-o nemulţumire vizibilă şi nu pare justificată, dorinţa de a câştiga aliaţi devine mai presantă. Ura iraţională este cea care ne conduce, în mare măsură, la alierea cu cei care urăsc aidoma nouă, iar acesta este tipul de ură care serveşte ca unul dintre cei mai eficienţi lianţi.

De unde vine această ură iraţională şi de ce are efect unificator? Ea este o expresie a unui efort disperat de a reprima conştientizarea imperfecţiunii noastre, a inutilităţii, a vinovăţiei şi a altor metehne ale sinelui. Dispreţul faţă de sine este transformat în ură faţă de alţii – şi există un efort cât se poate de hotărât şi persistent de a masca acest transfer. În mod evident, cea mai eficientă cale de a face asta este să găsim şi alţi oameni, cât mai mulţi posibil, care urăsc la fel ca noi. În acest caz mai mult decât în oricare altul, avem nevoie de un acord general şi mare parte din activitatea noastră de prozelitism constă poate în infectarea altora nu cu genul nostru de credinţă, ci cu genul nostru special de ură iraţională.

Chiar şi în cazul unei nemulţumiri justificate, ura noastră apare nu atât din cauza răului care ni s-a făcut, cât din conştientizarea neajutorării, imperfecţiunii şi laşităţii noastre – cu alte cuvinte, din dispreţul faţă de sine. Când ne simţim superiori faţă de torţionarii noştri, e foarte probabil să-i dispreţuim, chiar să ne fie milă de ei, dar nu-i urâm[11]. Raportul dintre nemulţumire şi ură nu este simplu şi clar, iar asta se observă şi din faptul că ura dezlănţuită nu este întotdeauna îndreptată împotriva celor care ne-au făcut rău. Adesea, ne face rău o persoană, dar noi ne dirijăm ura către o persoană sau un grup fără nici o legătură cu cea dintâi. Ruşii, intimidaţi de poliţia secretă a lui Stalin, sunt uşor de provocat împotriva „aţâţătorilor la război capitalişti"; germanii, nedreptăţiţi de Tratatul de la Versailles, s-au răzbunat exterminându-i pe evrei; zuluşii, oprimaţi de buri, i-au măcelărit pe hinduşi; sărăcimea albă, exploatată de adversarii drepturilor civile, i-a linşat pe negri.

Dispreţul de sine naşte în om „cea mai nedreaptă şi criminală pasiune pe care ne-am putea-o imagina. Căci el concepe o ură de moarte împotriva acestui adevăr care-l copleşeşte şi-l convinge de defectele sale"[12].

69

Faptul că ura provine mai curând din dispreţul faţă de sine decât dintr-o nemulţumire legitimă se observă în legătura strânsă care există între ură şi conştiinţa încărcată.

Nu există poate o cale mai sigură de ne molipsi de o ură virulentă faţă de o persoană decât nedreptăţind grav acea persoană. Faptul că alţii au o nemulţumire justificată împotriva noastră este un motiv mai puternic pentru a-i urî decât acela că noi avem o nemulţumire justificată împotriva lor. Nu-i facem pe oameni să fie umili şi supuşi când le arătăm că sunt vinovaţi şi îi facem să le fie ruşine. Mai probabil le vom stârni aroganţa şi vom declanşa în ei o agresivitate nesăbuită. Ipocrizia este larma prin care ne acoperim remuşcările.

Există o conştiinţă încărcată în spatele fiecărei vorbe şi acţiuni neruşinate şi în spatele fiecărei manifestări a făţărniciei.

70

A le face rău celor pe care îi urâm înseamnă a ne alimenta ura. Iar a-l trata pe duşman cu mărinimie înseamnă a ne şterbi din ura faţă de el.

71

Cea mai eficientă cale de a ne linişti conştiinţa încărcată este să ne convingem şi să-i convingem şi pe alţii că aceia

împotriva cărora am păcătuit sunt, într-adevăr, nişte creaturi depravate, meritând orice pedeapsă, chiar exterminarea. Nu ne poate fi milă de cei cărora le-am greşit, nici nu putem fi indiferenţi faţă de ei. Trebuie să-i urâm şi să-i persecutăm, altfel lăsăm loc dispreţului de sine.

72

O religie sublimă generează inevitabil un sentiment puternic de vinovăţie. Există un contrast inevitabil între nobleţea credinţei şi imperfecţiunea practicii. Şi, cum e de aşteptat, sentimentul de vinovăţie încurajează ura şi insolenţa. Astfel, se pare, cu cât e mai sublimă credinţa, cu atât este mai virulentă ura pe care o alimentează.

73

Este mai uşor să urăşti un inamic cu multe părţi bune decât pe unul care e complet viciat. Nu-i putem urî pe cei pe care îi dispreţuim. Japonezii au avut un avantaj asupra noastră din perspectiva faptului că ei ne admirau mai mult decât îi admiram noi pe ei. Ei ne puteau urî mai intens decât îi puteam urî noi pe ei. Americanii au o capacitate redusă de a urî în relaţiile internaţionale, ca urmare a sentimentului lor înnăscut de superioritate asupra tuturor străinilor. Ura unui american faţă de alt american (faţă de Hoover sau Roosevelt) este cu mult mai virulentă decât orice antipatie ar putea simţi împotriva străinilor. Este interesant că Sudul înapoiat manifestă o xenofobie mai accentuată decât restul ţării. Dacă americanii vor începe să-i urască pe străini din tot sufletul va fi un semn că şi-au pierdut încrederea în stilul lor de viaţă.

Admiraţia tainică pe care o implică ura se manifestă în înclinaţia de a-i imita pe cei pe care îi urâm. Astfel, fiecare

mişcare de masă se modelează în funcţie de diavolul său specific. Creştinismul la apogeu a concretizat imaginea antichristului. Iacobinii au practicat toate relele tiraniei împotriva căreia se ridicaseră. Rusia sovietică realizează cel mai pur şi mai colosal exemplu de capitalism monopolist. Hitler a luat Protocoalele înţelepţilor Sionului drep ghid şi manual ; le-a urmat „în detaliu"[13].

Este surprinzător să vezi cum cei oprimaţi se modelează aproape invariabil după imaginea asupritorilor pe care-i urăsc. Oamenii răi îşi fac viaţa după ei, iar asta este parţial o urmare a faptului că aceia care au motive să urască răul se modelează în mare măsură după el şi astfel îl perpetuează. Este evident, de aceea, că influenţa fanaticului este menită să depăşească pe toate planurile capacităţile sale. Atât prin convertire, cât şi prin antagonizare, el modelează lumea după propria imagine. Creştinismul fanatic şi-a pus amprenta pe lumea antică atât prin câştigarea unor aderenţi, cât şi prin trezirea în adversarii săi păgâni a unei fervori ciudate şi a unei cruzimi de tip nou. Hitler s-a impus în lume atât prin promovarea nazismului, cât şi forţând statele democratice să devină frenetice, intolerante şi neîndurătoare. Rusia comunistă îşi modelează atât susţinătorii, cât şi adversarii potrivit propriei imagini.

Astfel, deşi ura este un instrument convenabil pentru mobilizarea unei comunităţi şi în scopuri defensive, costurile, pe termen lung, nu sunt mici. Plătim prin pierderea tuturor sau a multora dintre valorile pe care ne-am propus să le apărăm.

Hitler, care a sesizat admiraţia din spatele urii, a tras o concluzie remarcabilă. Este de maximă importanţă, a spus el, ca naţional-socialismul să caute şi să merite ura violentă a adversarilor săi. O asemenea ură ar fi dovada superiorităţii convingerii naţional-socialiste. „Valoarea atitudinii sale [a naţional-socialistului], sinceritatea convingerii şi puterea voinţei au ca măsură ostilitatea pe care i-o arată [...] duşmanul."[14]

74

Se pare că, atunci când suntem marcaţi de înţelegerea inutilităţii noastre, nu ne considerăm inferiori unora şi superiori altora, ci la cel mai de jos nivel uman. Atunci urâm întreaga lume şi ne vărsăm mânia asupra întregii creaţii.

Frustraţii simt o încurajare teribilă atunci când sunt martorii prăbuşirii celor norocoşi şi ai dezonorării celor virtuoşi. Ei văd în prăbuşirea generală o apropiere de fraternitatea generală. Haosul, ca şi mormântul, este raiul egalităţii. Convingerea lor fierbinte că trebuie să existe o viaţă nouă şi o ordine nouă este alimentată de înţelegerea faptului că vechiul trebuie ras de pe faţa pământului înainte ca noul să poată fi construit. Pledoaria lor pentru o epocă de aur este însoţită de ura pentru toate cele existente şi o aspiraţie către sfârşitul lumii.

75

Ura pătimaşă poate da un înţeles şi un ţel unei vieţi goale. Astfel, oamenii chinuiţi de lipsa unui scop în viaţă încearcă să găsească un nou conţinut nu numai dedicându-se unor cauze sfinte, ci şi cultivând o nemulţumire fanatică. O mişcare de masă le oferă oportunităţi nelimitate pentru ambele variante.

76

Indiferent dacă este adevărat sau nu, cum spune Pascal, că „toţi oamenii se urăsc firesc între ei" şi că dragostea şi caritatea sunt doar „înşelătorie şi o falsă imagine a caritătii, pentru că de fapt nu e decât ură"[15], nu putem scăpa de impresia că ura este un ingredient omniprezent în amestecurile şi combinaţiile

vieţii noastre interioare. Toate entuziasmele, devotamentele, pasiunile şi speranţele noastre, când se descompun, eliberează ură. Însă este posibil să sintetizezi entuziasmul, devotamentul şi speranţa activând ura. Martin Luther spunea: „Când sufletul îmi este rece şi nu mă pot ruga aşa cum ar trebui, mă pedepsesc cu gândul la impietatea şi ingratitudinea duşmanilor mei, papa, complicii, scursurile lui şi Zwingli, astfel încât sufletul mi se umple de indignare şi ură justificate şi pot spune cu ardoare şi vehemenţă: «Sfinţească-se numele Tău, vie Împărăţia Ta, facă-se voia Ta!». Şi, cu cât mă înfierbânt, cu atât mai pătimaşe devin rugăciunile mele"[16].

77

Unitatea şi sacrificiul de sine, prin ele însele, chiar şi atunci când sunt cultivate prin cele mai nobile mijloace, determină o predispoziţie pentru ură. Chiar şi atunci când oamenii se aliază pentru a promova toleranţa şi pacea pe pământ, este foarte probabil ca ei să fie violent de intoleranţi faţă de cei care nu le împărtăşesc ideile.

Înstrăinarea de sine, fără de care nu pot exista nici altruismul, nici asimilarea completă a individului într-un întreg compact, produce, aşa cum deja am menţionat[17], o predispoziţie pentru atitudini pătimaşe, inclusiv ură pătimaşă. Există şi alţi factori care favorizează dezvoltatea urii într-o atmosferă de unitate şi altruism. Actul de abnegaţie pare să ne confere dreptul de a fi aspri şi nemiloşi faţă de alţii. Prevalează cumva impresia că adeptul fanatic, în special individul religios, este o persoană umilă. Adevărul este că renunţarea la sine şi smerenia lui alimentează trufia şi aroganţa. Fanaticul este capabil să se considere unul dintre cei aleşi, sarea pământului, lumina lumii, un prinţ deghizat în om umil, care este sortit să moştenească acest pământ şi împărăţia cerurilor în acelaşi timp[18]. Cel care nu-i împărtăşeşte credinţa este rău; cel care nu-l ascultă va pieri.

Există şi un alt aspect: când renunţăm la sine şi devenim parte a unui întreg compact, nu renunţăm numai la avantajele personale, ci scăpăm şi de reponsabilitatea personală. Este greu de spus la ce extreme de cruzime şi ferocitate ajunge omul atunci când este eliberat de temerile, ezitările, îndoielile şi accesele vagi de decenţă care însoţesc judecata individuală. Când ne pierdem libertatea individuală în colectivismul unei mişcări de masă, obţinem o nouă libertate - libertatea de urî, de a intimida, de a minţi, de a tortura, de a ucide şi de a trăda, fără ruşine şi fără remuşcări. În aceasta constă, indubitabil, o parte din atractivitatea unei mişcări de masă. Găsim acolo „dreptul la dezonoare", care, potrivit lui Dostoievski, exercită o fascinaţie irezistibilă[19]. Hitler avea o părere dispreţuitoare despre brutalitatea individului autonom. „Orice violenţă care nu ia naştere dintr-o bază spirituală solidă va fi şovăielnică şi nesigură. Îi lipseşte stabilitatea care nu se poate întemeia decât pe concepţii filozofice marcate de fanatism"[20].

Astfel, ura nu este doar un mijloc de unificare, ci şi produsul său. Renan spune că n-am auzit vreodată, de când există lumea, de o naţiune milostivă[21]. Nici, am putea adăuga, de o Biserică milostivă sau de un partid revoluţionar milostiv. Ura şi cruzimea care îşi au sursa în egoism sunt lucruri ineficiente dacă le comparăm cu veninul şi ferocitatea născute din altruism.

Când vedem vărsarea de sânge, teroarea şi distrugerile născute din asemenea entuziasme generoase precum dragostea de Dumnezeu, dragostea de Christos, dragostea de patrie, compasiunea pentru cei oprimaţi şi aşa mai departe, de obicei aruncăm vina pentru această pervertire ruşinoasă asupra conducerii cinice, însetate de putere. De fapt, unificarea pusă în mişcare de aceste entuziasme - şi nu manipulările unei conduceri ticăloase - este cea care transformă impulsurile nobile într-o realitate a urii şi a violenţei. Dezindividualizarea, care e o precondiţie pentru integrarea deplină şi dăruirea altruistă, este, într-o mare măsură, şi un proces de dezumanizare. Camera de tortură este o instituţie comunitară.

Mimetismul

78

Mimetismul este un agent unificator esenţial. Dezvoltarea unui grup strâns unit este de neconceput fără o răspândire a uniformităţii. Invariabilitatea şi *Gleichschaltung**-ul apreciate de toate mişcările de masă sunt obţinute atât prin imitaţie, cât şi prin supunere. Obedienţa în sine constă în aceeaşi măsură în imitarea unui model şi în respectarea unui precept.

Deşi capacitatea de a imita este prezentă la toţi oamenii, ea poate fi mai puternică la unii decât la alţii. Întrebarea este dacă frustraţii, care, aşa cum s-a sugerat în secţiunea 43, nu numai că au o înclinaţie spre acţiunea în comun, ci sunt şi înzestraţi cu un mecanism de înfăptuire a acesteia, sunt deosebit de mimetici. Există o legătură între frustrare şi disponibilitatea de a imita? Este imitaţia, într-o anumită măsură, o cale de a scăpa de relele care-l hăituiesc pe cel frustrat?

Povara cea mai grea a celor frustraţi este conştientizarea sinelui ineficace, compromis, iar principala lor dorinţă este să se lepede de sinele nedorit şi să înceapă o viaţă nouă. Ei încearcă să îşi îndeplinească această dorinţă fie găsindu-şi o nouă identitate, fie estompându-şi şi camuflându-şi individualitatea, iar ambele ţeluri sunt atinse prin imitaţie.

Cu cât este mai redusă satisfacţia de a fi noi înşine, cu atât mai mare este dorinţa de a fi ca alţii. De aceea, suntem mai dispuşi să-i imităm pe cei care sunt diferiţi de noi decât pe cei care sunt aproape ca noi, tot aşa cum îi imităm pe cei pe care îi admirăm, şi nu pe cei pe care îi dispreţuim. Capacitatea de a imita a celor oprimaţi (negri şi evrei) este remarcabilă.

---

* Conformitate, standardizare, coordonare, uniformizare, aliniere (germ.) (n.tr.).

Iar în privinţa estompării şi camuflării sinelui, acestea se realizează doar prin mimetism – devenind cât mai mult posibil asemenea altora. Dorinţa de a fi parte a ceva este, într-o anumită măsură, o dorinţă de a se pierde pe sine.

Finalmente, şi lipsa de încredere în sine caracteristică frustraţilor le stimulează capacitatea mimetică. Cu cât avem mai puţină încredere în judecata şi soarta noastră, cu atât suntem mai dispuşi să urmăm exemplul altora.

79

Simpla respingere a sinelui, chiar şi atunci când nu este însoţită de căutarea unei noi identităţi, poate conduce la un mimetism accentuat. Sinele respins încetează să-şi manifeste pretenţia la individualitate şi nu mai există nimic pentru a se opune propensiunii spre imitare. Situaţia nu este diferită de aceea observată la copii şi la adulţi în egală măsură, când lipsa unei individualităţi distincte le lasă mintea neprotejată de intruziunea influenţelor din exterior.

80

Sentimentul de superioritate contracarează imitaţia. Dacă milioanele de imigranţi care au venit în Statele Unite ar fi fost oameni superiori – elita ţărilor din care proveneau –, nu ar fi existat Statele Unite ale Americii, ci doar un mozaic de grupuri culturale şi lingvistice. Ca urmare a faptului că majoritatea imigranţilor erau de condiţie modestă, cei mai săraci, dispreţuiţii şi respinşii, milioanele eterogene s-au asimilat atât de rapid şi de profund. Ei au venit aici cu dorinţa arzătoare de a se lepăda de identitatea lumii lor vechi şi a renaşte într-o nouă lume şi au fost înzestraţi automat cu o capacitate nelimitată de a imita

şi a adopta noul. Stranietatea noii ţări i-a atras mai degrabă decât i-a respins. Ei aspirau la o identitate nouă şi o viaţă nouă – şi, cu cât era mai ciudată lumea nouă, cu atât se potrivea mai bine înclinaţiei lor. Poate, pentru non-anglo-saxoni, limba necunoscută a fost o atracţie suplimentară. Faptul că trebuia să înveţi să vorbeşti întărea iluzia că te naşti din nou.

81

Imitaţia este adesea o scurtătură spre soluţie. Copiem când ne lipseşte înclinaţia, capacitatea sau timpul de a găsi o soluţie proprie. Oamenii grăbiţi vor imita mai uşor decât cei care au timp. Astfel, graba tinde să producă uniformizare. Iar în contopirea deliberată a indivizilor într-un grup compact, acţiunea neîncetată va juca un rol considerabil[22].

82

Unificarea în sine, indiferent dacă este determinată de persuasiune, coerciţie sau renunţare spontană, tinde să intensifice capacitatea de imitare. Un civil recrutat în armată şi devenit membru al unei formaţiuni militare strâns unite devine mai mimetic decât era în viaţa civilă. Individul asimilat este lipsit de un sine distinct; el este veşnic incomplet şi imatur şi, de aceea, nu se opune influenţelor din exterior. Mimetismul evident al oamenilor primitivi este cauzat poate nu atât de primitivismul lor, cât de faptul că sunt de obicei membri ai unor clanuri sau triburi compacte.

Mimetismul prompt al susţinătorilor asimilaţi reprezintă atât un avantaj, cât şi un pericol pentru o mişcare de masă. Adepţii sunt uşor de condus şi de modelat, dar sunt şi deosebit de vulnerabili la influenţe străine. Persistă impresia că un grup

complet unificat este uşor de sedus şi de corupt. Predicile tuturor mişcărilor de masă gem de admonestări împotriva copierii unor modele străine şi a „preluării tuturor monstruozităţilor lor". Imitarea străinilor este etichetată drept trădare şi renegare. „Cine copiază un străin este vinovat de *lèse-nation* (o jignire adusă naţiunii), precum un spion care introduce un inamic printr-o uşă secretă."[23] Se foloseşte orice mijloc pentru a-l împiedica pe credincios să intre în contact cu necredincioşii. Unele mişcări de masă adoptă măsura extremă de a-şi conduce susţinătorii în sălbăticie, pentru a pune bazele unui nou model de viaţă fără să fie deranjate.

Dispreţul faţă de lumea exterioară este, bineînţeles, cea mai eficientă apărare împotriva mimetismului disruptiv. În orice caz, o mişcare de masă activă preţuieşte ura mai mult decât dispreţul pasiv ; iar ura nu înăbuşă imitaţia, ci adesea o stimulează (vezi secţiunea 73). Doar în cazul unor minuscule organisme colective care sunt ca nişte insuliţe într-o mare de alteritate şi sunt preocupate doar de a-şi conserva individualitatea este utilizat dispreţul ca un izolator. El conduce la un exclusivism neatractiv pentru potenţialii adepţi.

Mimetismul membrilor săi oferă unui grup complet unificat o mare flexibilitate şi adaptabilitate. Poate adopta inovaţii şi îşi poate schimba orientarea cu o uşurinţă uimitoare. Modernizarea rapidă a Japoniei sau a Turciei unificate contrastează foarte mult cu adaptarea greoaie şi dureroasă la modernitate din China, Iran şi din alte ţări care nu sunt animate de un spirit unitar. O Rusie sovietică unificată complet are mai multe şanse de asimilare a noilor metode şi a noului mod de viaţă decât uniforma Rusie a ţarilor. Este, de asemenea, evident faptul că oamenii primitivi având un cadru colectiv intact pot fi mai uşor de modernizat decât aceia care au un model tribal sau comunitar în disoluţie[24].

Persuasiunea şi coerciţia

83

Avem astăzi tendinţa de a exagera eficienţa persuasiunii ca mijloc de inculcare a unor opinii şi de modelare a comportamentelor. Considerăm propaganda un instrument formidabil. Utilizării ei iscusite îi atribuim multe dintre succesele senzaţionale ale mişcărilor de masă din vremea noastră şi am ajuns să ne temem în aceeaşi măsură de cuvânt ca şi de sabie.

În realitate, efectele fabuloase atribuite propagandei sunt la fel de întemeiate ca informaţia despre prăbuşirea zidurilor Ierihonului la sunetul trâmbiţelor lui Iosua. Dacă propaganda în sine ar fi avut doar o zecime din forţa care i se atribuie, regimurile totalitare din Rusia, Germania, Italia, Spania ar fi fost doar chestiuni benigne. Ar fi fost gălăgioase şi neruşinate, dar fără teribila brutalitate a poliţiei secrete, lagărele de concentrare şi exterminarea în masă.

Adevărul pare să fie că propaganda în sine nu-şi poate face loc în minţile refractare; nici nu poate să inculce ceva complet nou; nici nu poate menţine convingerea oamenilor odată ce ei au încetat să creadă. Pătrunde doar în minţile deja deschise, iar mai degrabă decât să inculce opinii, ea articulează şi justifică opinii deja prezente în mintea receptorilor. Propagandistul talentat împinge până la un punct critic ideile şi pasiunile care deja mocnesc în mintea celor ce îl ascultă. Este ecoul sentimentelor lor celor mai profunde. Când opinia nu este impusă, oamenii pot fi făcuţi să creadă doar în ceea ce ei „ştiu" deja.

Propaganda are succes de una singură în principal doar la cei frustraţi. Temerile, speranţele şi pasiunile lor fremătânde se acumulează la intrarea în mintea lor şi se plasează între aceasta şi lumea exterioară. Ei nu pot vedea decât ceea ce şi-au imaginat deja şi ceea ce ei aud în vorbele înflăcărate ale

propagandistului este muzica propriului suflet. Într-adevăr, este mai uşor pentru cei frustraţi să-şi detecteze propriile bănuieli şi să audă ecoul propriilor meditaţii în vorbele pătimaşe cu dublu înţeles şi în refrenele sonore decât în cuvintele precise alăturate printr-o logică impecabilă.

Propaganda, oricât ar fi de iscusită, nu poate să menţină de una singură convingerea oamenilor, odată ce ei au încetat să creadă. Pentru a se menţine, o mişcare de masă trebuie să controleze lucrurile în aşa fel încât, atunci când oamenii nu mai cred, să poată fi făcuţi să creadă cu forţa[25].

După cum vom vedea mai jos (secţiunea 104), cuvintele sunt un intrument esenţial în pregătirea terenului pentru o mişcare de masă. Dar, odată ce mişcarea este concretizată, vorbele, deşi încă utile, încetează să mai joace un rol decisiv. Maestrul recunoscut al propagandei, dr. Goebbels, admite într-un moment de neatenţie că „o sabie ascuţită trebuie să stea întotdeauna în spatele propagandei, pentru ca aceasta să fie cu adevărat eficientă"[26]. De asemenea, pare o pledoarie *pro domo* atunci când susţine că „nu se poate nega că se pot face mai multe cu o bună propagandă decât fără nici un fel de propagandă"[27].

84

Contrar aşteptărilor, propaganda devine mai fervent şi mai insistentă când operează în conjuncţie cu constrângerea decât atunci când trebuie să se bazeze doar pe propria eficienţă.

Atât cei care convertesc, cât şi cei care sunt convertiţi cu forţa au nevoie de convingerea profundă că respectiva credinţă, pe care ei o impun sau sunt obligaţi s-o accepte, este singura adevărată. Fără această convingere, teroristul care face prozeliţi, dacă nu are o natură viciată, este foarte probabil să se simtă ca un criminal, iar cel convertit în mod forţat se consideră un laş care şi-a vândut sufletul pentru a trăi.

Astfel, propaganda serveşte mai mult pentru a ne justifica pe noi înşine decât pentru a-i convinge pe alţii şi, cu cât avem mai multe motive să ne simţim vinovaţi, cu atât mai înflăcărată va fi propaganda noastră.

85

Este probabil la fel de adevărat că violenţa alimentează fanatismul şi că fanatismul generează violenţă. Este adesea imposibil de stabilit de la care s-a pornit. Atât cei care utilizează violenţa, cât şi cei care sunt victimele ei sunt pasibili de a dezvolta o stare de spirit marcată de fanatism. Ferrero spune despre teroriştii revoluţiei franceze că, cu cât sângele „vărsat sporea, cu atât simţeau mai mult nevoia să creadă că principiile lor sunt absolute. Doar absolutul îi mai putea absolvi în propriii ochi şi le putea alimenta energia disperată. Nu au vărsat atâta sânge pentru că au crezut în suveranitatea poporului ca într-un adevăr religios ; au încercat să creadă în suveranitatea poporului ca într-un adevăr religios pentru că teama i-a făcut să verse atât de mult sânge"[28]. Practica terorii îi serveşte adeptului fanatic nu numai pentru a-şi intimida şi a-şi zdrobi adversarii, ci şi pentru a-şi revigora şi a-şi intensifica propria credinţă. Fiecare linşaj din sudul Statelor Unite nu numai că îi intimidează pe negri, ci şi întăreşte convingerea fanatică privind supremaţia albilor.

Şi în cazul celor constrânşi, violenţa poate genera fanatism. Există dovezi potrivit cărora cel convertit cu forţa este adeseori la fel de fanatic în adeziunea sa la noua credinţă ca şi cel convertit „cu binişorul", iar uneori chiar mai fanatic. Nu este întotdeauna adevărat că „acela care se supune împotriva voinţei sale îşi păstrează propria opinie". Islamul şi-a impus credinţa cu forţa, însă musulmanii convertiţi silit au manifestat un devotament faţă de noua credinţă mai înflăcărat chiar decât acela al primilor arabi implicaţi în mişcare. Potrivit lui Renan, Islamul a obţinut

de la cei convertiţi cu forţa „o fidelitate care a tins să devină tot mai puternică"[29]. Ortodoxia fanatică este o evoluţie târzie în toate mişcările. Apare atunci când mişcarea controlează complet puterea şi îşi poate impune credinţa atât prin forţă, cât şi prin persuasiune.

Astfel, constrângerea, când este implacabilă şi persistentă, are o putere de convingere inegalabilă, nu doar asupra oamenilor simpli, ci şi asupra acelora care se mândresc cu forţa şi integritatea intelectului lor. Când un decret arbitrar al Kremlinului îi obligă pe savanţi, pe scriitori şi pe artişti să se dezică de convingerile lor şi să-şi mărturisească greşelile, sunt şanse serioase ca astfel de deziceri şi mărturisiri să fie convertiri adevărate, şi nu vorbe goale. E nevoie de o fidelitate fanatică pentru ne justifica laşitatea.

86

Nu prea există exemple de mişcare de masă care să ia proporţii şi să ajungă la o organizare durabilă apelând doar la persuasiune. Profesorul K.S. Latourette, el însuşi un istoric creştin, a trebuit să admită că, „oricât de incompatibile ar fi spiritul lui Isus şi forţa armată şi oricât de neplăcută ar fi recunoaşterea acestui fapt, istoria ne arată că ultima a făcut adesea posibilă supravieţuirea celui dintâi"[30]. Sabia seculară a fost aceea care a făcut din creştinism o religie mondială. Cucerirea şi convertirea au mers mână-n mână, cea din urmă servind adeseori ca justificare şi instrument pentru cea dintâi. Acolo unde creştinismul nu a izbutit să obţină sau să menţină susţinerea din partea unei puteri de stat, nu s-a impus nici pe scară largă, nici pe termen lung. „În Persia [...], creştinismul s-a confruntat cu o religie de stat susţinută de coroană şi nu a devenit niciodată decât credinţa unei minorităţi".[31] În răspândirea fenomenală a Islamului, cucerirea a fost factorul primordial, iar convertirea a fost un produs secundar. „Cele mai înfloritoare

perioade ale mahomedanismului au fost vremurile celui mai mare ascendent politic ; şi în acele vremuri a câştigat cei mai mulţi aderenţi din exterior."[32] Reforma s-a impus numai acolo unde a obţinut susţinerea principelui sau a guvernării locale. Aşa cum spunea Melanchthon, cel mai înţelept dintre colaboratorii lui Luther : „Ce s-ar alege de preceptele noastre fără intervenţia autorităţii civile ? Legi platonice"[33]. Acolo unde, ca în Franţa, puterea de stat i s-a opus, a fost înecată în sânge şi nu s-a mai afirmat niciodată. În cazul revoluţiei franceze, „armatele revoluţiei, nu ideile sale au fost cele care au pătruns în toată Europa"[34]. Nu a fost vorba despre contagiune intelectuală. Dumouriez a protestat împotriva faptului că francezii au proclamat legea sacră a libertăţii „ca pe Coran, cu sabia în mână"[35]. Ameninţarea comunismului în zilele noastre nu vine din forţa ideilor sale, ci din faptul că este susţinut de una dintre cele mai puternice armate din lume.

De asemenea, se pare că acolo unde o mişcare de masă poate apela fie la persuasiune, fie la constrângere, o alege de obicei pe cea din urmă. Persuasiunea este stângace, iar rezultatele sale incerte. Aşa cum le spunea Sfântul Dominic albigenzilor eretici : „Vreme de mulţi ani v-am sfătuit în zadar, cu blândeţe, prin predici, rugăciuni şi lacrimi. Dar, cum zice o vorbă din ţara mea, «unde binecuvântarea nu obţine nimic, bătaia poate folosi». Vom îndemna împotriva voastră pe prinţi şi prelaţi, care, vai, vor înarma popoare şi regate împotriva acestui pământ [...] şi astfel bătaia va fi de folos acolo unde binecuvântările şi blândeţea au fost neputincioase"[36].

87

Afirmaţia conform căreia o mişcare de masă nu poate fi oprită prin forţă nu este tocmai adevărată. Forţa poate să oprească şi să zdrobească şi cea mai viguroasă mişcare. Însă pentru aceasta, forţa trebuie să fie nemiloasă şi stăruitoare. Iar aici

este locul unde credinţa apare ca un factor indispensabil. Pentru că o persecuţie care este nemiloasă şi stăruitoare nu poate proveni decât dintr-o convingere fanatică. „Orice violenţă care nu ia naştere dintr-o bază spirituală solidă va fi şovăielnică şi nesigură. Îi lipseşte stabilitatea care nu se poate întemeia decât pe concepţii filozofice marcate de fanatism"[37]. Terorismul care emană dintr-o brutalitate individuală nici nu merge prea departe, nici nu durează prea mult. Este spasmodic, depinzând de umori şi ezitări. „Dar, de îndată ce forţa ajunge să alterneze cu indulgenţa, nu numai că doctrina pe care vrea s-o reprime îşi va recăpăta puterile, ci va fi în măsură să tragă noi foloase la fiecare persecuţie."[38] Numai teroarea sfântă nu cunoaşte limite şi nu încetează niciodată.

Astfel, se pare că avem nevoie de o credinţă înflăcărată nu numai pentru a fi capabili să rezistăm constrângerii[39], ci şi pentru a fi capabili să o exercităm eficient.

88

De unde vine impulsul de a face prozeliţi?

Intensitatea convingerii nu este factorul principal care stimulează o mişcare să-şi răspândească crezul în cele patru colţuri ale lumii: „Religiile îmbrăţişate cu o mare fervoare adesea se limitează la dispreţuirea, distrugerea sau în cel mai bun caz compătimirea a ceea ce e în afara lor"[40]. Nici tendinţa de a face prozeliţi nu este o expresie a excesului de putere pe care Bacon l-a descris ca pe „un mare şuvoi, care sigur se va revărsa"[41]. Zelul misionar pare mai curând o expresie a unei îndoieli profunde, a unei senzaţii presante de insuficienţă. Prozelitismul este mai mult o căutare pasionată a ceva încă negăsit decât o dorinţă de a oferi lumii ceva ce noi deja avem. Este căutarea unei demonstraţii finale şi irefutabile că adevărul nostru absolut este chiar unicul adevăr. Fanaticul care face prozeliţi îşi întăreşte propria credinţă prin convertirea altora.

Crezul a cărui legitimitate este cel mai uşor de contestat tinde să dezvolte cel mai puternic impuls misionar. Este puţin probabil ca o mişcare ce nu profesează o dogmă absurdă şi vădit iraţională să poată genera acel entuziasm zelos care „trebuie fie să îi câştige pe oameni, fie să distrugă lumea". De asemenea, este plauzibil că acele mişcări care se confruntă cu cele mai mari contradicţii interne între dogmă şi practică – deci cu un pregnant sentiment de vinovăţie – vor tinde cel mai mult să le impună altora credinţa lor. Cu cât comunismul din Rusia se dovedeşte a fi mai nepractic şi cu cât liderii săi sunt obligaţi să facă mai multe compromisuri şi să denatureze crezul original, cu atât va fi mai neruşinat şi mai arogant atacul său la adresa lumii „necredincioşilor". Stăpânii de sclavi din Sud au devenit cu atât mai agresivi în răspândirea stilului lor de viaţă cu cât a devenit mai evident că poziţia lor nu mai avea susţinere în lumea modernă. Dacă libera iniţiativă va deveni o cauză sfântă în căutare de adepţi, acesta va fi un semn că aplicabilitatea şi avantajele sale au încetat să fie axiomatice.

Pasiunea pentru prozelitism şi pasiunea pentru dominaţie mondială sunt poate simptome ale unei disfuncţionalităţi serioase. Este probabil la fel de adevărat pentru un grup de apostoli sau de conchistadori ca şi pentru un grup de fugari porniţi spre un tărâm îndepărtat faptul că ei fug de o situaţie insuportabilă din ţara lor. Ca să nu mai vorbim că cele trei categorii se întâlnesc adeseori, se amestecă şi-şi schimbă rolurile.

Conducerea

89

Indiferent cât de vital considerăm că este rolul conducerii în apariţia unei mişcări de masă, nu există nici o îndoială că liderul nu poate crea condiţiile care să facă posibilă apariţia mişcării. Nu poate face să apară o mişcare din neant. Trebuie

să existe o disponibilitate de a urma şi a se supune, precum şi o nemulţumire intensă faţă de situaţia existentă, înainte ca o mişcare şi un lider să-şi poată face apariţia. Când nu se întrunesc condiţiile, nici liderul potenţial, indiferent cât este de talentat, nici cauza sa sfântă, indiferent cât e de viguroasă, nu câştigă adepţi. Primul război mondial şi urmările sale au pregătit terenul pentru apariţia mişcării bolşevice, fasciste şi naziste. Dacă războiul ar fi fost evitat sau amânat cu un deceniu sau două, soarta lui Lenin, Mussolini şi Hitler nu ar fost diferită de aceea a complotiştilor şi agitatorilor excepţionali din secolul al XIX-lea care n-au reuşit niciodată să transforme frecventele dezordini şi crize din vremea lor în ample mişcări de masă. Lipsea ceva. Până la evenimentele cataclismice ale primului război mondial masele europene nu fuseseră cu totul disperate din cauza prezentului şi, drept consecinţă, nu erau dispuse să îl sacrifice pentru o viaţă nouă şi o lume nouă. Nici măcar liderii naţionalişti, cărora le-a mers mai bine decât revoluţionarilor, nu au izbutit să facă din naţionalism o cauză sfântă populară, aşa cum a devenit între timp. Naţionalismul militant şi revoluţionarismul militant par să fie contemporane.

Şi în Marea Britanie, liderul a trebuit să aştepte momentul potrivit ca să-şi poată juca rolul. În anii '30, liderul potenţial (Churchill) era foarte cunoscut de public şi îşi exprima tot timpul opiniile. Însă voinţa de a-l urma nu exista. Abia când dezastrul a zguduit ţara din temelii, iar vieţile individuale autonome au devenit de neconceput şi fără sens, liderul şi-a putut intra în rol.

Există o perioadă de aşteptare în culise – adesea o perioadă foarte lungă – pentru toţi marii lideri, a căror intrare în scenă ne pare cel mai important moment din evoluţia unei mişcări de masă. Accidentele şi acţiunile altor oameni trebuie să le pregătească scena, înainte ca ei să-şi poată face apariţia şi să-şi intre în rol. „Omul care dă ordinul într-o zi importantă pare să fie doar ultimul accident dintr-o întreagă serie."[42]

90

Odată ce scena este pregătită, prezenţa unui lider extraordinar este indispensabilă. Fără el, nu va mai fi nici o mişcare. Întrunirea tuturor condiţiilor nu produce automat o mişcare de masă, aşa cum nu o pot genera nici alegerile, legile şi birourile administrative. Lenin a fost cel care a forţat evoluţia lucrurilor spre revoluţia bolşevică. Dacă ar fi murit în Elveţia sau în drum spre Rusia în 1917, ceilalţi lideri bolşevici s-ar fi alăturat aproape sigur unei guvernări de coaliţie. Rezultatul ar fi putut fi o republică mai mult sau mai puţin liberală condusă în principal de burghezie. În cazul lui Mussolini şi Hitler, dovezile sunt şi mai semnificative: fără ei n-ar fi existat nici mişcarea fascistă, nici cea nazistă.

Evenimentele din Anglia* din acest moment demonstrează de asemenea indispensabilitatea unui lider iscusit pentru cristalizarea unei mişcări de masă. Un lider adevărat (un Churchill socialist) în fruntea guvernului laburist ar fi iniţiat reformele radicale de naţionalizare în atmosfera înflăcărată a unei mişcări de masă, şi nu în monotonia prea puţin dramatică a austerităţii socialiste. L-ar fi distribuit pe muncitorul britanic în rolul de producător eroic şi în acela de pionier în materie de industrialism cu adevărat ştiinţific. I-ar fi făcut pe britanici să simtă că sarcina lor principală este să arate lumii întregi, în special Statelor Unite şi Rusiei, ce poate o naţiune cu adevărat civilizată să facă cu metode moderne de producţie, fără confuzia, risipa şi lăcomia managementului capitalist, precum şi fără sinuozităţile, primitivismul şi ignoranţa birocraţiei bolşevice. Ar fi ştiut cum să le insufle britanicilor

* Guvernul condus de Clement Attlee – considerat în timpul vieţii un om politic fără charismă – iniţiase în 1945 reforme în vederea naţionalizării industriei şi a utilităţilor publice, pe fondul crizei produse de al doilea război mondial (n.tr.).

aceleaşi mândrie şi speranţă care i-au susţinut în cele mai grele momente ale războiului.

Este nevoie de voinţa de fier, cutezanţa şi viziunea unui lider excepţional pentru a coagula şi a mobiliza atitudinile şi impulsurile existente într-un efort colectiv al unei mişcări de masă. Liderul întruchipează certitudinea crezului, sfidarea şi grandoarea puterii. El articulează şi justifică resentimentele zăgăzuite în sufletele celor frustraţi. Dă viaţă viziunii unui viitor care-ţi taie răsuflarea, astfel încât să justifice sacrificarea unui prezent tranzitoriu. Pune în scenă o lume a imaginaţiei, atât de indispensabilă pentru realizarea sacrificiului de sine şi a acţiunii comune. Trezeşte entuziasmul comunitar – sentimentul eliberării de existenţa individuală meschină şi lipsită de înţeles.

Care sunt talentele indispensabile pentru o astfel de reprezentaţie?

Inteligenţa excepţională, caracterul nobil şi originalitatea nu par nici indispensabile, nici, poate, dezirabile. Principalele cerinţe par a fi: temeritatea şi bucuria sfidării, voinţa de fier, convingerea fanatică potrivit căreia este deţinătorul adevărului unic, încrederea în destinul şi norocul lui, capacitatea de ură pătimaşă, desconsiderarea prezentului, capacitatea de evaluare iscusită a naturii umane, plăcerea simbolurilor (spectacole şi ceremonii), o neruşinare fără margini care-şi găseşte expresia în desconsiderarea consecvenţei şi a obiectivităţii, înţelegerea faptului că un susţinător aspiră cel mai mult la comuniune, neexistând nici un fel de limite în acest sens, capacitatea de a câştiga şi a menţine loialitatea deplină a unui grup de locotenenţi capabili. Această ultimă cerinţă este una din cele mai importante şi mai înşelătoare. Puterile ieşite din comun ale unui lider se manifestă nu atât în controlul asupra maselor, cât în capacitatea acestuia de a domina şi aproape a vrăji un grup restrâns de oameni capabili. Aceşti oameni trebuie să fie neînfricaţi, mândri, inteligenţi şi capabili de a organiza şi de a conduce acţiuni de mare amploare şi totuşi trebuie să se supună complet voinţei

liderului, care este pentru ei o sursă de inspiraţie şi energie, şi să fie mândri de această obedienţă.

Nu toate calităţile enumerate mai sus sunt la fel de decisive. Cele mai însemnate pentru eficienţa unui lider al unei mişcări de masă par să fie temeritatea, credinţa fanatică într-o cauză sfântă, conştientizarea importanţei unei colectivităţi strâns unite şi, mai presus de toate, capacitatea de a stârni devoţiunea înflăcărată a unui grup de locotenenţi capabili. Eşecul lui Troţki ca lider a fost cauzat de neglijenţa sau, mai probabil, de incapacitatea sa de a crea un mecanism format din locotenenţi loiali şi capabili. El nu a atras simpatii personale sau, dacă a făcut-o, nu a putut să le păstreze[43]. Un neajuns suplimentar a fost respectul său cronic faţă de individ, în special faţă de individul creativ. Nu era convins de slăbiciunea şi ineficacitatea unei existenţe individuale autonome şi nu a sesizat importanţa copleşitoare a comuniunii pentru o mişcare de masă. Sun Zhongshan* „a atras [...] un număr extraordinar de adepţi capabili şi devotaţi, înflăcărându-le imaginaţia cu viziunile sale despre o nouă Chină şi impunându-le loialitate şi sacrificiu de sine"[44]. Spre deosebire de el, lui Jiang Jienshi par să îi lipsească toate calităţile esenţiale ale liderului unei mişcări de masă. În schimb, de Gaulle e, cu certitudine, un om demn de urmărit. Liderii partidelor comuniste din afara Rusiei, prin subordonarea lor faţă de Stalin şi Biroul Politic, nu pot căpăta statutul de lideri adevăraţi. Ei rămân doar nişte locotenenţi capabili. Pentru impunerea comunismului ca mişcare de masă eficientă în oricare din ţările occidentale în zilele noastre, trebuie să se întâmple unul din următoarele două lucruri extreme. Fie personalitatea lui Stalin devine atât de palpabilă şi nemijlocită încât să poată acţiona ca un catalizator, fie partidul comunist local trebuie să rupă legăturile cu Rusia şi, în stilul lui Tito, să-şi etaleze ostilitatea atât

* Sun Zhongshan (1866-1925), lider al revoluţiei democratice chineze. Mişcarea condusă de el a răsturnat în 1911 dinastia manciuriană Qing, atunci luând naştere Republica China (n.tr.).

faţă de capitalism, cât şi faţă de stalinism. Dacă Lenin ar fi fost emisarul unui lider şi al unui birou politic dintr-o ţară străină îndepărtată, e greu de crezut că şi-ar fi putut exercita influenţa fatidică asupra cursului evenimentelor din Rusia.

91

Ideile simpliste susţinute de mulţi dintre liderii de succes ai mişcărilor de masă din vremea noastră ne fac să presupunem că un anumit rudimentarism şi o anumită imaturitate mentală sunt atuuri ale conducerii. În orice caz, nu imaturitatea intelectuală a unei Aimee McPherson* sau a unui Hitler le-a câştigat şi le-a păstrat susţinătorii, ci încrederea în sine fără margini care i-a determinat pe aceşti lideri să dea frâu liber ideilor lor absurde. Un lider cu adevărat înţelept care ar fi cutezat să-şi pună în practică ideile înţelepte ar fi avut aceleaşi şanse de succes. Calitatea ideilor pare să joace un rol secundar în conducerea unei mişcări de masă. Contează gestul arogant, desconsiderarea totală a opiniilor altora, sfidarea solitară a întregii lumi.

Un anumit grad de şarlatanie este indispensabil pentru o conducere eficientă. Nu poate exista o mişcare de masă fără o anumită denaturare deliberată a realităţii. Nici un avantaj substanţial, concret, nu-i poate păstra aproape pe susţinători şi nu-i face zeloşi şi loiali până la moarte. Liderul trebuie să fie un tip practic şi realist, însă trebuie să folosească limbajul vizionarului şi al idealistului.

Originalitatea nu este o precondiţie a conducerii unei mari mişcări de masă. Una dintre cele mai evidente trăsături ale unui lider de succes al unei mişcări de masă este disponibilitatea sa

---

* Aimee Semple McPherson (1890-1944), celebritate a lumii mediatice în anii '20-'30. A fondat International Church of the Foursquare Gospel.

de a imita, atât prieteni, cât şi duşmani, atât modele din trecut, cât şi din prezent. Îndrăzneala care este esenţială pentru acest tip de conducere constă atât în îndrăzneala de a imita, cât şi în îndrăzneala de a sfida lumea. Cheia oricărei cariere eroice este, poate, capacitatea nelimitată de imitaţie : o croială fermă după un model. Această disponibilitate excesivă pentru imitaţie indică faptul că eroul este lipsit de un sine complet dezvoltat şi realizat. Există în el multe aspecte rudimentare şi reprimate. Forţa sa constă în slăbiciunile sale şi în acoperirea tuturor debuşeelor posibile, în afară de unul.

92

Renunţarea totală la sinele distinct este o precondiţie pentru realizarea atât a unităţii, cât şi a sacrificiului de sine ; şi probabil că nu există o cale mai directă de realizare a acestei renunţări decât inculcarea şi proslăvirea conduitei de supunere oarbă. Când Stalin îi forţează pe savanţi, scriitori şi artişti să se târască pe burtă şi să renunţe la inteligenţa individuală, la simţul estetic şi la cel moral, el nu dă curs unui impuls sadic, ci doar celebrează, în cel mai impresionant mod, virtutea supremă a supunerii oarbe. Toate mişcările de masă plasează obedienţa alături de cele mai înalte virtuţi, la acelaşi nivel cu credinţa : „Unitatea spirituală presupune nu numai un acord perfect privind Credinţa unică, ci şi obedienţa completă şi supunerea voinţei faţă de Biserică şi Suveranul Pontif ca în faţa lui Dumnezeu Însuşi"[45]. Ascultarea nu este numai prima poruncă a Domnului, ci şi primul comandament al unui partid revoluţionar sau al unui naţionalism fervent. „A nu cerceta" este considerat de toate mişcările de masă semnul unui spirit puternic şi generos.

Dezordinea, vărsarea de sânge şi distrugerile care marchează evoluţia unei mişcări de masă în ascensiune ne fac să credem că susţinătorii mişcării sunt nişte scandalagii şi nelegiuiţi din

naştere. De fapt, ferocitatea de masă nu este întotdeauna suma nelegiuirilor individuale. Agresivitatea personală militează împotriva acţiunii comune. Ea îl determină pe individ să atace singur. Naşte exploratori, aventurieri şi bandiţi. Adeptul fanatic, indiferent cât de zgomotos şi violent se comportă, este, la bază, o persoană obedientă şi supusă.

Indivizii convertiţi la creştinism care au pus la cale razii în Universitatea din Alexandria şi au linşat profesorii suspectaţi de erezie erau membri supuşi ai unei Biserici compacte. Agitatorul comunist este un membru servil al partidului. Bătăuşii japonezi şi cei nazişti erau cei mai disciplinaţi oameni din lume. În Statele Unite ale Americii, angajatorul descoperă adeseori în fanaticul rasist din Sud – atât de dedicat violenţei de masă – un muncitor respectuos şi docil. Şi armata îl consideră deosebit de dornic de disciplină.

93

Oamenii a căror viaţă este fadă şi nesigură par să manifeste o mai mare disponibilitate pentru ascultare decât cei care au încredere în sine şi sunt autonomi. Pentru cei frustraţi, eliberarea de responsabilitate este mai atractivă decât eliberarea de constrângere. Sunt dornici să renunţe la independenţă dacă sunt eliberaţi de poverile voinţei, deciziei şi responsabilităţii pentru eşecul inevitabil. Ei renunţă de bunăvoie la controlul asupra propriei vieţi în favoarea acelora care vor să plănuiască, să comande şi să preia întreaga responsabilitate. Mai mult decât atât, supunerea tuturor faţă de un lider suprem este şi un pas înainte către idealul lor de egalitate.

În vremuri de criză – inundaţii, cutremure, epidemii, stagnare şi războaie –, efortul individual separat nu este de nici un folos, iar oamenii de orice condiţie socială sunt dispuşi să se supună unui conducător şi să îl urmeze. Atunci a te supune este singurul lucru cert într-o existenţă haotică de zi cu zi.

94

De asemenea, cei frustraţi sunt probabil cei mai statornici dintre susţinători. Este remarcabil faptul că, într-un efort de cooperare, cei mai puţin încrezători în propriile puteri sunt cel mai puţin probabil să fie descurajaţi de înfrângere. Pentru că ei se alătură altora într-o întreprindere comună nu atât pentru a asigura succesul unui proiect preţuit, cât pentru a evita asumarea individuală a responsabilităţii în caz de eşec. Când o întreprindere comună eşuează, ei sunt totuşi scutiţi de acel lucru de care se tem cel mai tare, şi anume expunerea defectelor lor individuale. Credinţa lor rămâne intactă şi sunt dornici să încerce din nou.

Cei frustraţi îl urmează pe lider nu neapărat datorită credinţei că el îi conduce către un pământ al făgăduinţei, ci datorită a sentimentului nemijlocit că el îi conduce departe de sinele lor nedorit. Supunerea în faţa unui lider nu este un mijloc de a atinge un scop, ci o împlinire. Încotro sunt conduşi nu contează prea mult.

95

Există probabil o diferenţă crucială între liderul unei mişcări de masă şi un lider dintr-o societate liberă. Într-o societate mai mult sau mai puţin liberă, liderul îşi poate menţine controlul asupra oamenilor doar când are o încredere oarbă în înţelepciunea şi bunătatea lor. Un lider de mâna a doua ce are această încredere va rezista mai mult decât un lider de primă mână care n-o are. Asta înseamnă că într-o societate liberă liderul îi urmează pe oameni, chiar dacă el îi conduce. El trebuie, aşa cum spunea cineva, să descopere încotro se îndreaptă oamenii, ca să-i poată conduce. Când liderul dintr-o societate liberă începe să-şi dispreţuiască oamenii, mai devreme sau mai târziu

va ajunge la teoria falsă şi fatală politic că toţi oamenii sunt nişte proşti, iar în cele din urmă va fi înfrânt. Alta este situaţia acolo unde liderul poate utiliza o constrângere nemiloasă. Acolo unde liderul, ca într-o mişcare de masă activă, poate pretinde supunere oarbă, el poate să opereze cu teoria solidă că toţi oamenii sunt laşi, să-i trateze ca atare şi să obţină rezultate.

Unul din motivele pentru care liderii comunişti pierd teren în sindicatele din Statele Unite este că, urmând linia şi adoptând tactica partidului, ei îşi asumă atitudinea şi utilizează tactica unui lider de mişcare de masă într-o organizaţie alcătuită din oameni liberi.

Acţiunea

96

Acţiunea este un factor unificator. Un adevărat om de acţiune - constructorul, soldatul, sportivul şi chiar omul de ştiinţă - manifestă o individualitate mai redusă decât un gânditor sau decât cel a cărui creativitate izvorăşte din comuniunea cu sine. Persoanele pline de iniţiativă şi escrocii au în comun un aspect care este nereuşit şi nediferenţiat. Nimeni nu este cu adevărat pregătit de acţiune dacă nu este deposedat de sinele distinct şi diferit. Astfel, un popor activ tinde spre unificare. Este puţin probabil că, fără acţiunea de amploate presupusă de cucerirea unui continent, naţiunea noastră formată din imigranţi ar fi putut atinge un asemenea grad uimitor de omogenitate într-un răstimp atât de scurt. Cei care au venit în Statele Unite pentru a acţiona (a face bani) au fost americanizaţi mai rapid şi mai profund decât cei care au venit pentru a împlini un ideal nobil. Primii s-au simţit imediat din aceeaşi familie cu milioanele de oameni care urmăreau acelaşi lucru. Era ca şi cum deveneau membri ai unei frăţii. Au înţeles devreme că, pentru

a reuşi, trebuiau să se amestece cu ceilalţi, să facă aşa cum făceau şi alţii, să înveţe limba şi să intre în joc. Mai mult decât atât, goana nebună în care s-au prins i-a împiedicat să-şi dezvolte prea mult sinele, astfel încât, fără o individualitate distinctă, ei nu ar fi putut opune rezistenţă în mod eficient influenţei noului lor mediu de viaţă, chiar dacă ar fi fost înclinaţi s-o facă[46]. În schimb, cei care au venit în această ţară pentru a-şi atinge un ideal (de libertate, dreptate, egalitate) au comparat realităţile noii patrii cu idealul lor şi le-au găsit necorespunzătoare. S-au simţit superiori şi, inevitabil, s-au izolat de noul mediu.

97

Rareori se întâmplă ca oamenii reflexivi să lucreze bine împreună, pe când între oamenii de acţiune de obicei camaraderia se leagă uşor. Munca în echipă este rară în demersurile intelectuale sau artistice, dar obişnuită şi aproape indispensabilă printre oamenii de acţiune. Strigătul „Haidem să ne facem un oraş şi un turn"[47] este întotdeauna o chemare la acţiune comună. Un comisar comunist din industrie are probabil mai multe în comun cu un industriaş capitalist decât cu un teoretician comunist. Adevărata internaţională este aceea a oamenilor de acţiune.

98

Toate mişcările de masă se folosesc de acţiune ca de un mijloc de unificare. Conflictele pe care o mişcare de masă le caută şi le stârneşte servesc nu numai la înfrângerea duşmanilor, ci şi la deposedarea susţinătorilor de individualitatea lor distinctă, ei fiind astfel mai pregătiţi pentru dizolvarea în mediul colectivist. Defrişările, construirea oraşelor, explorările şi proiectele industriale de amploare servesc unui scop similar. Chiar şi simplul marş poate servi ca factor unificator. Naziştii s-au

folosit mult de această variantă ridicolă de acţiune. Hermann Rauschning, care la început a crezut că acest marş nesfârşit era o risipă inutilă de timp şi energie, a recunoscut ulterior efectul său subtil. „Mărşăluirea distrage atenţia oamenilor. Mărşăluirea ucide gândirea. Mărşăluirea pune capăt individualităţii."[48]

Îndemnul la acţiune al unei mişcări de masă îşi găseşte ecou în rândul celor frustraţi. Pentru că aceştia văd în acţiune un remediu pentru tot ce-i stânjeneşte. Acţiunea aduce uitarea de sine şi le oferă sentimentul că au un scop şi o valoare. Într-adevăr, se pare că frustrarea derivă în principal din incapacitatea de a acţiona şi că frustraţii cei mai incisivi sunt aceia ale căror talente şi temperament i-au înzestrat perfect pentru o viaţă de acţiune, dar circumstanţele i-au condamnat să ruginească în inactivitate. Cum altfel s-ar putea explica faptul surprinzător că Leninii, Troţkii, Mussolinii şi Hitlerii care îşi petrec o bună parte din viaţă perorând prin cafenele şi pe la întâlniri se dovedesc brusc cei mai capabili şi mai neobosiţi oameni de acţiune ai vremii lor?

99

Credinţa organizează şi pregăteşte sufletul omului pentru acţiune. Să fii în posesia adevărului unic şi să nu te îndoieşti vreodată de justeţea ta; să simţi că eşti susţinut de o forţă misterioasă, indiferent dacă este vorba de Dumnezeu, destin sau legea istoriei; să fii convins că oponenţii tăi sunt încarnarea răului şi trebuie zdrobiţi; să exulţi în abnegaţie şi în devotamentul faţă de datorie – acestea sunt condiţii admirabile pentru acţiunea hotărâtă şi implacabilă în orice domeniu. Soldaţii intonând psalmi, pionierii, oamenii de afaceri şi chiar sportivii s-au dovedit formidabili. Exaltările revoluţionare şi naţionaliste au un efect similar: şi ele pot transforma nişte oameni inerţi şi apatici în luptători şi constructori. Drept urmare, acesta este încă un

motiv pentru indispensabilitatea aparentă a unei mişcări de masă în modernizarea ţărilor înapoiate şi stagnante.

În orice caz, calificarea excepţională a adeptului fanatic pentru o viaţă de acţiune poate fi atât un pericol, cât şi un sprijin pentru şansele unei mişcări de masă. Deschizând câmpuri ample de acţiune febrilă, o mişcare de masă îşi poate grăbi sfârşitul. Acţiunea încununată de succes tinde să devină un scop în sine. Ea atrage toate energiile şi exaltările în propriile făgaşe. Credinţa şi cauza sfântă, în loc să fie ţelul suprem, devin simpli lubrifianţi ai mecanismului acţiunii. Fanaticul care reuşeşte în tot ceea ce face capătă încredere în sine şi se împacă cu sinele său şi cu prezentul. El nu mai consideră că dizolvarea în identitatea unui organism colectiv şi transformarea sa într-o particulă anonimă, fără voinţă, judecată şi responsabilitate, reprezintă singura lui salvare. El îşi caută şi îşi găseşte salvarea în acţiune, în dovedirea meritelor sale şi în afirmarea superiorităţii sale individuale. Acţiunea nu-l poate duce la împlinire, dar e un mijloc facil de a se autojustifica. Încă se agaţă de credinţa sa, dar o face numai pentru a-şi întări încrederea şi a-şi legitima succesul. Astfel, gustul pentru acţiunea permanentă încununată de succes este fatal pentru spiritul de colectivitate. Un popor prins în acţiune tinde să fie cel mai puţin religios, cel mai puţin revoluţionar şi cel mai puţin şovinist. Stabilitatea socială şi toleranţa politică şi religioasă ale popoarelor anglo-saxone se datorează parţial abundenţei relative de care s-au bucurat în materie de voinţă, aptitudini şi oportunităţi de acţiune. Acţiunea le-a servit drept substitut pentru o mişcare de masă.

Există, bineînţeles, pericolul constant ca, dacă posibilităţile de acţiune sunt complet blocate de o criză economică severă sau de înfrângerea în război, frustrarea rezultată să fie atât de intensă, încât orice mişcare de masă în căutare de prozeliţi va găsi terenul pregătit pentru propagarea sa. Situaţia explozivă din Germania după primul război mondial a fost cauzată parţial de inactivitatea la care a fost obligată o populaţie care se considera perfect înzestrată pentru acţiune. Hitler i-a oferit o

mişcare de masă. Dar, probabil şi mai important, i-a oferit oportunităţi nelimitate de acţiune febrilă, neîncetată şi spectaculoasă. Nu-i de mirare că populaţia l-a salutat ca pe un mântuitor.

Suspiciunea

100

Am văzut că secreţia caustică a minţii frustrate, deşi alcătuită în principal din teamă şi rea-voinţă, acţionează totuşi ca un adeziv miraculos, pentru a-i reuni pe cei înrăiţi şi nemulţumiţi într-un întreg compact. Suspiciunea este şi ea un ingredient din această mâzgă caustică, şi ea poate acţiona ca un agent unificator.

Conştientizarea neajunsurilor şi defectelor lor individuale îi stimulează pe cei frustraţi să detecteze răutatea şi reaua-voinţă la ceilalţi oameni. Dispreţul faţă de sine, oricât de vag ar fi, ne ascute simţurile, spre a percepe imperfecţiunile altora. De regulă ne străduim să scoatem în evidenţă la alţii neajunsurile pe care le ascundem noi înşine. Astfel, când frustraţii se reunesc într-o mişcare de masă, atmosfera este încărcată de suspiciune. Există supravegheri şi iscodiri, priviri încordate şi conştientizarea tensionată a faptului că eşti supravegheat. Surprinzător este că această neîncredere patologică din rândurile mişcării nu conduce la disensiuni, ci la un rigorism strict. Ştiindu-se supravegheaţi în permanenţă, membrii se luptă să scape de suspiciunea faţă de ei adoptând plini de zel comportamentul şi opiniile prescrise. Conformismul strict este un rezultat atât al suspiciunii reciproce, cât şi al credinţei fervente.

Mişcările de masă se folosesc intens de suspiciune în mecanismul lor de dominaţie. Membrii de rând din partidul nazist erau făcuţi să creadă că sunt în permanenţă sub observaţie şi erau ţinuţi într-o stare continuă de teamă şi nelinişte[49]. Teama

de vecini, de prieteni şi chiar de rude pare să fie regula jocului din toate mişcările de masă. Din când în când, oameni nevinovaţi sunt acuzaţi şi sacrificaţi în mod deliberat pentru a menţine suspiciunea trează. Suspiciunea devine periculoasă odată ce orice opoziţie din interior este asociată automat cu inamicul care ameninţă mişcarea din exterior. Acest inamic – diavolul indispensabil al fiecărei mişcări de masă – este omniprezent. El complotează atât din afara, cât şi din interiorul masei de credincioşi. Vocea sa este aceea care se aude când vorbesc disidenţii, iar deviaţioniştii sunt marionetele sale. Orice merge prost în cadrul mişcării e din vina sa. Este datoria sfântă a oricărui adept fanatic să fie suspicios. El trebuie să fie permanent atent la sabotori, spioni şi trădători.

101

Unitatea colectivă nu este rezultatul iubirii frăţeşti a adepţilor. Loialitatea adeptului fanatic este faţă de întreg – Biserica, partidul, naţiunea –, şi nu faţă de camaradul fanatic. Loialitatea reală între indivizi este posibilă doar într-o societate relaxată şi relativ liberă. Aşa cum Avraam a fost dispus să-şi sacrifice unicul fiu pentru a-şi dovedi devoţiunea faţă de Iahve, la fel nazistul sau comunistul fanatic trebuie să fie gata să-şi sacrifice rudele şi prietenii pentru a-şi demonstra supunerea totală faţă de cauza sfântă. Mişcarea de masă activă vede în legăturile personale de sânge şi prietenie o diminuare a propriei coeziuni comunitare. Astfel, suspiciunea reciprocă din rândurile ei nu este doar compatibilă cu forţa comunitară, ci chiar, s-ar putea spune, o precondiţie a ei. „Oamenii cu pasiuni şi convingeri puternice, când sunt puşi la un loc, se privesc unul pe celălalt cu suspiciune şi îşi găsesc forţa în ea; pentru că suspiciunea reciprocă îi face pe oameni să se teamă unul de altul, îi leagă ca nişte lanţuri, previne dezertarea şi le dă curaj pentru momentele de slăbiciune."[50]

Caracterul formidabil al unei mişcări de masă adevărate este dat şi de faptul că sacrificiul de sine pe care îl promovează include şi sacrificarea într-o anumită măsură a simţului moral care strânge şi constrânge natura umană. „Zelul nostru face minuni când ne susţine aplecarea spre ură, cruzime, ambiţie, avariţie, defăimare şi rebeliune."[51]

Efectele unificării

102

Unificarea deplină, indiferent dacă a fost înfăptuită prin capitulare spontană, persuasiune, constrângere, necesitate sau deprindere statornicită ori printr-o combinare a acestora, tinde să accentueze înclinaţiile şi atitudinile care promovează unitatea. Am văzut că unificarea accentuează înclinaţia spre ură (secţiunea 77) şi capacitatea de imitaţie (secţiunea 82). Este de asemenea adevărat că individul asimilat e mai credul şi mai obedient decât adeptul fanatic potenţial, care încă este un individ autonom. Deşi e adevărat că liderii unui organism colectiv menţin ura mocnită, încurajează imitaţia şi credulitatea şi cultivă obedienţa, rămâne valabil faptul că uniformizarea în sine, chiar şi atunci când nu este ajutată de manipulările conducerii, intensifică reacţiile care funcţionează ca agenţi unificatori.

La prima vedere, acesta este un fapt surprinzător. Am văzut că majoritatea factorilor de uniformizare îşi au originea în repulsia individului frustrat faţă de sinele nedorit şi faţă de o existenţă fără profunzime. Însă adeptul fanatic care este complet asimilat într-un organism colectiv compact nu mai este frustrat. El şi-a găsit o nouă identitate şi o viaţă nouă. Este unul dintre cei aleşi, susţinut şi protejat de puteri invincibile, sortit să moştenească pământul. Are o stare de spirit opusă aceleia a

individului frustrat; însă manifestă, cu o intensitate crescândă, toate reacţiile care sunt simptomatice pentru tensiunea interioară şi nesiguranţă.

Ce se întâmplă cu individul asimilat?

Unificarea este mai mult un proces de diminuare decât de suplimentare. Pentru a fi asimilată într-un mediu colectiv, o persoană trebuie să fie deposedată de individualitate. Trebuie să fie privată de alegerea liberă şi judecata independentă. Multe din înclinaţiile şi impulsurile sale naturale trebuie să fie refulate sau atenuate. Toate acestea sunt acţiuni de diminuare. Elementele care aparent sunt adăugate – credinţa, speranţa, mândria, încrederea – sunt negative la origine. Exaltarea fanaticului nu izvorăşte din rezervele sale de putere şi înţelepciune, ci dintr-un sentiment al izbăvirii: a fost izbăvit de poverile lipsite de sens ale unei existenţe autonome. „Noi, germanii, suntem atât de fericiţi! Am fost eliberaţi de libertate."[52] Fericirea şi tăria sa de caracter sunt determinate de faptul că nu mai este el însuşi. Atacurile împotriva sinelui nu-l pot atinge. Capacitatea sa de rezistenţă, când se află la discreţia unui duşman implacabil sau când trebuie să facă faţă unor circumstanţe insuportabile, este superioară aceleia a unui individ autonom. Însă invincibilitatea sa depinde de cordonul ombilical care îl conectează cu întregul colectiv. Câtă vreme se simte parte a acelui întreg şi a nimic altceva, este indestructibil şi nemuritor. Toată fervoarea şi tot fanatismul său sunt, de aceea, concentrate în jurul acestui cordon ombilical. Năzuinţa sa spre unitate deplină este mai intensă decât speranţa vagă a celui frustrat de a scăpa de sinele nejustificat. Individul frustrat încă are de ales: poate începe o viaţă nouă nu numai devenind parte a unui organism colectiv, ci şi schimbându-şi mediul sau implicându-se cu tot sufletul într-un proiect captivant. Individul asimilat, în schimb, nu are nici o şansă. El trebuie să se agaţe de organismul colectiv sau, aidoma unei frunze, se va veşteji şi va cădea. Este puţin probabil ca un preot excomunicat, un comunist exclus din partid sau un şovinist renegat să-şi poată găsi vreodată liniştea sufletească în

calitate de indivizi autonomi. Nu se pot descurca singuri, ci trebuie să îmbrăţişeze o nouă cauză şi să se ataşeze unui grup nou.

Adeptul fanatic este veşnic neîmplinit, veşnic nesigur.

103

Este interesant să notăm mijloacele prin care o mişcare de masă accentuează şi perpetuează neîmplinirea individuală a aderenţilor săi. Ridicând dogma mai presus de raţiune, inteligenţa individului îşi pierde încrederea în forţele proprii. Dependenţa economică este menţinută prin centralizarea puterii economice şi prin crearea artificială a unei penurii a produselor de primă necesitate. Autonomia socială este descurajată prin aglomerarea locuinţelor sau prin locuinţe comune, precum şi prin participarea zilnică obligatorie la activităţi publice. Cenzurarea nemiloasă a literaturii, artei, muzicii şi ştiinţei îi împiedică chiar şi pe puţinii oameni creativi să aibă o viaţă independentă. Devotamentul inculcat faţă de Biserică, partid, ţară, lider şi crez perpetuează, de asemenea, o stare de neîmplinire. Căci orice tip de devoţiune este o piuliţă în căutare de şurub, nu-şi găseşte rostul fără partea exterioară complementară.

Astfel, cei crescuţi în atmosfera unei mişcări de masă sunt transformaţi în fiinţe umane neîmplinite şi dependente, chiar şi atunci când au tot ce le trebuie pentru a deveni entităţi autonome. Deşi nu cunosc frustrarea şi nemulţumirea, ei vor manifesta totuşi particularităţile oamenilor care vor să fie asimilaţi şi să scape de o existenţă iremediabil compromisă.

PARTEA A PATRA

Începutul şi sfârşitul

XV

Intelectualii

104

Mişcările de masă de obicei nu capătă anvergură până când ordinea existentă nu a fost compromisă. Discreditarea nu este rezultatul automat al gafelor şi abuzurilor celor aflaţi la putere, ci acţiunea intenţionată a intelectualilor nemulţumiţi. Când cei capabili să se exprime sunt absenţi sau n-au nici o nemulţumire, administraţia existentă, deşi incompetentă şi coruptă, poate rămâne la putere până se prăbuşeşte şi dispare singură. În schimb, o administraţie cu merite şi vigoare indubitabile poate fi înlăturată dacă nu reuşeşte să câştige loialitatea minorităţii celor capabili să se exprime[1].

Aşa cum am subliniat în secţiunile 83 şi 86, realizarea şi perpetuarea unei mişcări de masă depind de forţă. O mişcare de masă dezvoltată deplin este o afacere dură, a cărei conducere e în mâinile unor fanatici nemiloşi, care utilizează cuvintele numai pentru a crea impresia de spontaneitate a consimţământului obţinut prin constrângere. Însă aceşti fanatici pot să intervină şi să ia frâiele doar după ce ordinea existentă a fost compromisă şi a pierdut loialitatea maselor. Activitatea preliminară de subminare a instituţiilor existente, de familiarizare a maselor cu ideea de schimbare şi de creare a unei receptivităţi faţă de o nouă credinţă poate fi realizată doar de oameni care, în primul rând, sunt oratori sau scriitori şi sunt recunoscuţi ca atare

de toată lumea. Atât timp cât ordinea existentă funcţionează într-o manieră mai mult sau mai puţin metodică, masele rămân eminamente circumspecte. Se pot gândi la reformă, dar nu la o inovare totală. Extremistul fanatic, oricât ar fi de elocvent, îi sperie, părându-le periculos, perfid, ineficient sau chiar nebun. Nu-l vor asculta. Lenin însuşi a recunoscut că, acolo unde terenul nu este pregătit pentru ei, comuniştilor „le este greu să abordeze masele [...] şi chiar să le facă să-i asculte"[2]. Mai mult decât atât, autorităţile, chiar şi cele slabe sau tolerante, vor reacţiona probabil violent împotriva tacticii de activist a fanaticului şi ar putea câştiga de pe urma activităţilor lui, cum s-a şi întâmplat, o nouă vigoare.

Lucrurile sunt diferite în cazul intelectualului tipic. Masele îl ascultă pentru că ştiu că vorbele sale, oricât de insistente, nu pot avea rezultate imediate. Autorităţile fie îl ignoră, fie utilizează metode blânde pentru a-i închide gura. Astfel, imperceptibil, intelectualul subminează instituţiile consacrate, îi discreditează pe cei aflaţi la putere, slăbeşte credinţele şi loialităţile prevalente şi pregăteşte terenul pentru apariţia unei mişcări de masă.

Separarea dintre intelectuali, fanatici şi oamenii practici de acţiune, aşa cum va fi schiţată în secţiunile următoare, nu este una categorică. Oameni precum Gandhi şi Troţki debutează ca intelectuali aparent ineficienţi, iar ulterior demonstrează calităţi excepţionale ca administratori sau generali. Un om ca Mahomed debutează ca om al cuvintelor, se transformă într-un fanatic implacabil şi, în cele din urmă, dă dovadă de un superb simţ practic. Un fanatic ca Lenin este un maestru al vorbelor şi inegalabil ca om de acţiune. Ceea ce încearcă să sugereze această clasificare este că pregătirea terenului pentru o mişcare de masă este făcută cel mai bine de cei a căror principală pretenţie la excelenţă este abilitatea lor de a utiliza cuvântul scris sau vorbit, că pregătirea unei mişcări reale are nevoie de temperamentul şi talentele fanaticului şi că, finalmente, consolidarea mişcării este în mare măsură opera oamenilor practici de acţiune.

Emergenţa unei minorităţi a celor care ştiu să se exprime acolo unde nu a existat aşa ceva înainte este un potenţial pas revoluţionar. Puterile occidentale au instigat indirect şi în necunoştinţă de cauză mişcări de masă în Asia nu numai trezind resentimente (vezi secţiunea 1), ci şi creând minorităţi intelectuale prin activitatea educaţională care a fost, în mare măsură, de natură filantropică. Mulţi lideri revoluţionari din India, China şi Indonezia au fost educaţi în instituţii apusene conservatoare. Colegiul american de la Beirut, care este condus şi sprijinit de americani conservatori cu frică de Dumnezeu, este o şcoală pentru revoluţionarii din lumea arabă analfabetă. De asemenea, nu există nici un dubiu că profesorii cu frică de Dumnezeu de la şcoala misionară din China s-au numărat, fără să ştie, printre cei care au pregătit terenul pentru revoluţia chineză.

105

Intelectualii sunt de diverse tipuri. Pot fi preoţi, scribi, profeţi, scriitori, artişti, profesori, cercetători şi oameni de litere în general. Acolo unde, precum în China, cititul şi scrisul reprezintă o artă complicată, simpla ştiinţă de carte poate oferi cuiva statutul de intelectual. O situaţie similară a existat în Egiptul antic, unde arta hieroglifelor era monopolul unei minorităţi.

Indiferent de tip, există o aspiraţie adânc înrădăcinată la aproape toţi intelectualii, care determină atitudinea lor faţă de ordinea dominantă. Este dorinţa de recunoaştere, aspiraţia spre un statut clar delimitat, mai presus de existenţa comună a oamenilor de rând. „Vanitatea", spunea Napoleon, „a făcut revoluţia; libertatea a fost doar un pretext". Există aparent o nesiguranţă iremediabilă în sufletul fiecărui intelectual, fie el creativ sau nu. Chiar şi cei mai talentati şi mai prolifici par să se îndoiască de sine permanent şi trebuie să-şi dovedească meritele în fiecare zi. Ceea ce de Rémusat a spus despre Thiers este poate valabil pentru cei mai mulţi dintre intelectuali: „E mai mult

vanitos decât ambiţios, îi place mai mult să fie stimat decât să i se dea ascultare şi ţine mai degrabă la aparenţele puterii decât la putere. Consultaţi-l des şi faceţi pe urmă ce vă taie capul. El va aprecia deferenţa dumneavoastră mai mult decât acţiunile"[3].

Există un moment în cariera aproape a oricărui intelectual cârcotaş când un gest de apreciere sau de conciliere din partea celor aflaţi la putere îl poate câştiga de partea lor. Într-o anumită etapă, cei mai mulţi intelectuali sunt dispuşi să devină oportunişti şi să servească regimul. Însuşi Isus poate că nu ar fi predicat o nouă Evanghelie dacă fariseii L-ar fi primit în templul lor, L-ar fi numit rabin şi L-ar fi ascultat cu respect. O episcopie oferită lui Luther la momentul potrivit ar fi putut să-i tempereze dorinţa de Reformă. Tânărul Karl Marx ar fi putut fi poate câştigat de partea prusianismului oferindu-i-se un titlu nobiliar şi o funcţie importantă; iar Lasalle, cu un titlu nobiliar şi o uniformă de curtean. Este adevărat că, odată ce intelectualul îşi formulează filosofia şi programul, e foarte probabil să le respecte şi să fie imun la linguşiri şi la ispite.

Oricât de mult s-ar considera intelectualul protestatar un apărător al obidiţilor şi al victimelor, nemulţumirea care îl animă este, cu foarte puţine excepţii, privată şi personală. Mila sa este de obicei derivată din ura sa faţă autorităţi[4]. „Există doar câţiva oameni foarte rari şi excepţionali care au acest tip de iubire faţă de umanitatea privită în ansamblu ce îi face incapabili să îndure răbdători mulţimea de rele şi suferinţe, indiferent de legătura pe care acestea o au cu viaţa lor."[5] Thoreau prezintă situaţia extrem de tăios: „Cred că ceea ce îl întristează atât de tare pe reformator nu este compasiunea faţă de semenii săi aflaţi în suferinţă, ci, chiar dacă e cel mai sfânt fiu al Domnului, durerea lui personală. S-o rezolvăm pe aceasta, [...] iar el îi va abandona pe generoşii săi companioni fără remuşcări"[6]. Când statutul său superior este recunoscut aşa cum se cuvine de cei aflaţi la putere, intelectualul îşi găseşte de obicei tot felul de motive nobile pentru a se plasa alături de

cei puternici împotriva celor slabi. Luther, care, când a sfidat la început Biserica recunoscută, a vorbit cu pasiune despre „oamenii de rând, simpli şi săraci"[7], a afirmat ulterior, când s-a aliat cu principii germani, că „Dumnezeu ar prefera să îngăduie existenţa unei guvernări, indiferent cât de rea ar fi aceasta, decât să permită gloatei să se revolte, indiferent cât de îndreptăţită ar fi să procedeze astfel"[8]. Un Burke având ca protectori lorzi şi nobili vorbea despre „mulţimea dezlănţuită" şi le recomanda săracilor „răbdare, muncă, sobrietate, frugalitate şi religie"[9]. Răsfăţaţii şi lăudaţii intelectuali din Germania nazistă şi din Rusia bolşevică n-au simţit nici o dorinţă să le ia partea celor persecutaţi şi terorizaţi împotriva liderilor nemiloşi şi a poliţiei lor secrete.

106

Oricând găsim o administraţie care durează mai mult decât ar indica competenţele sale, atunci fie lipseşte complet o clasă educată, fie există o alianţă strânsă între cei de la putere şi intelectuali. Când toţi oamenii învăţaţi sunt clerici, Biserica este invulnerabilă. Când toţi cei educaţi sunt birocraţi sau când educaţia îi conferă unui om un statut superior recunoscut, ordinea prevalentă are mari şanse să nu genereze mişcări de protest.

Biserica Catolică a coborât la cel mai de jos nivel în secolul al X-lea, în vremea papei Ioan al XII-lea. Era atunci mult mai coruptă şi mai ineficientă decât în vremea Reformei. Dar în secolul al X-lea toţi oamenii învăţaţi erau preoţi, pe când în secolul al XV-lea, ca urmare a introducerii hârtiei şi tiparului, ştiinţa de carte încetase să mai fie monopolul Bisericii. Umaniştii mireni au fost cei care au format avangarda Reformei. Acei savanţi care s-au afiliat Bisericii sau care, ca în Italia, s-au bucurat de patronajul papilor „au manifestat un spirit tolerant în general faţă de instituţiile existente, inclusiv faţă de abuzurile

Bisericii, şi, în genere, nu prea le-a păsat cât de mult a fost lăsat vulgul în bezna superstiţioasă care se potrivea stării sale"[10].

Stabilitatea Chinei imperiale, ca şi aceea a Egiptului antic, s-a datorat unei alianţe strânse între birocraţie şi literaţi. Este interesant faptul că revolta Taiping*, singura mişcare de masă chinezească eficientă din perioada în care imperiul era încă în convulsii, a fost iniţiată de un învăţat care a picat în repetate rânduri la examenul de stat necesar pentru a intra în cea mai înaltă castă a mandarinilor[11].

Existenţa îndelungată a Imperiului Roman s-a datorat într-o anumită măsură şi parteneriatului cordial dintre conducătorii romani şi intelectualii greci. Grecii cuceriţi au simţit că ei le-au dat învingătorilor legile şi civilizaţia. Este surprinzător să citeşti că depravatul şi abominabilul Nero, care avea o mare admiraţie pentru Elada, a fost întâmpinat cu bucurie isterică de greci în 67 d.Chr. L-au primit cu braţele deschise ca pe un intelectual şi artist aidoma lor. „Pentru a-i face pe plac, organizaseră toate jocurile în acelaşi an. Toate oraşele i-au trimis premiile competiţiilor lor. Comitete de primire îl aşteptau continuu, ca să-l roage să vină şi să cânte în fiecare oraş."[12] Iar el, drept răsplată, i-a copleşit cu privilegii şi a proclamat libertatea Greciei la Jocurile Istmice.

În cartea sa *A Study of History*, profesorul A.J. Toynbee citează hexametrii latini pe care Claudian din Alexandria i-a scris întru lauda Romei cu aproape 500 de ani după ce Cezar a pus piciorul pe pământ egiptean şi adaugă mâhnit: „Ar fi uşor de dovedit că India Britanică a fost în multe privinţe o instituţie mai benefică decât Imperiul Roman, dar ar fi dificil să găseşti un Claudian în vreuna dintre Alexandriile din Hindustan"[13]. Astăzi nu este deloc hazardat să presupunem

---

* Revolta Taiping a izbucnit în sudul Chinei la începutul anilor 1850 şi aproape a detronat dinastia Qing. În această revoltă au murit cel puţin 20 de milioane de oameni, fapt ce o face să fie cel mai sângeros război civil din istorie. A fost înăbuşită de generalul Zeng Guofan (n.tr.).

că, dacă britanicii din India, în loc să-i cultive pe nizami, maharajahi, nawabi, gekawari* şi aşa mai departe, ar fi făcut un efort să-i câştige pe intelectualii indieni, i-ar fi tratat ca pe nişte egali, le-ar fi încurajat operele şi le-ar fi asigurat o oarecare bunăstare, ar fi putut probabil să-şi menţină dominaţia la nesfârşit. În fapt, britanicii care au condus India erau un gen de oameni complet lipsiţi de aptitudinea de a se înţelege cu intelectualii de oriunde, mai ales cu cei din India. Erau oameni de acţiune convinşi de superioritatea înnăscută a britanicilor. Majoritatea l-au dispreţuit pe intelectualul indian atât ca intelectual, cât şi ca indian. Britanicii din India au încercat să rezerve domeniul acţiunii pentru ei înşişi. Nu au făcut nici o tentativă reală de a-i încuraja pe indieni să devină ingineri, agronomi sau tehnicieni. Instituţiile de învăţământ pe care le-au fondat au produs intelectuali „fără spirit practic" şi este o ironie a sorţii că acest sistem, în loc să protejeze stăpânirea britanică, i-a grăbit sfârşitul.

Eşecul britanicilor în Palestina a fost, de asemenea, cauzat în parte şi de lipsa contactului între oficialii coloniali britanici tipici şi intelectuali. Majoritatea evreilor palestinieni, deşi înclinaţi spre acţiune, sunt prin educaţie şi tradiţie intelectuali – şi încă unii cu obrazul teribil de subţire. I-a deranjat atitudinea dispreţuitoare a oficialilor britanici care se uitau la evrei ca la nişte chiţibuşari nerecunoscători şi laşi – o pradă uşoară pentru arabii războinici dacă Marea Britanie şi-ar fi retras protecţia. Evreilor palestinieni nu le-a plăcut nici faptul că erau supravegheaţi de nişte funcţionari mediocri, inferiori lor atât ca experienţă, cât şi ca inteligenţă. Unii britanici de calibrul lui Julian Huxley, Harold Nicolson sau Richard Crossman ar fi putut salva probabil Palestina pentru Imperiul Britanic.

În regimurile bolşevic şi nazist există în mod evident o conştientizare acută a relaţiei decisive dintre intelectuali şi stat. În Rusia, unii oameni de litere, artişti şi savanţi se bucură de

* Titluri onorifice acordate de britanici (n.tr.).

privilegiile grupului aflat la putere. Ei sunt cu toţii înalţi funcţionari. Şi, deşi trebuie să se conformeze liniei partidului, ei trebuie să respecte doar acelaşi tip de disciplină precum restul elitei. În cazul lui Hitler, a existat un realism diabolic în planul său de a transforma educaţia într-un monopol al elitei care urma să îi conducă proiectatul imperiu mondial şi să menţină masele anonime la un nivel minim de educaţie.

107

Oamenii de litere din Franţa secolului al XVIII-lea sunt cel mai cunoscut exemplu de intelectuali care au deschis drumul pentru o mişcare de masă. Un tipar cumva similar poate fi detectat în perioadele premergătoare apariţiei celor mai multe mişcări de masă. Terenul pentru Reformă a fost pregătit de oamenii care au satirizat şi au denunţat clerul în pamflete populare, precum şi de oameni de litere ca Johann Reuchlin, care s-a luptat şi a discreditat curia romană. Răspândirea rapidă a creştinismului în lumea romană s-a datorat parţial şi faptului că acele culte păgâne pe care a încercat să le înlăture erau deja complet compromise. Discreditarea a fost înfăptuită, înainte şi după naşterea creştinismului, de filosofii greci care se săturaseră de caracterul pueril al acestor culte şi le-au denunţat şi le-au ridiculizat în şcoli şi pe străzile oraşelor. Creştinismul a câştigat prea puţin teren împotriva iudaismului, pentru că religia iudaică beneficia de fidelitatea ferventă a intelectualilor evrei. Rabinii şi discipolii lor se bucurau de un statut superior în viaţa evreilor din acea perioadă, când şcoala şi cartea înlocuiseră templul şi patria. În orice ordine socială în care domnia intelectualilor este atât de manifestă, nici o opoziţie nu se poate dezvolta din interior şi nici o mişcare de masă străină nu poate prinde rădăcini.

Mişcările de masă din vremurile moderne, socialiste sau naţionaliste, au fost invariabil iniţiate de poeţi, scriitori, istorici, savanţi, filosofi şi alţii asemenea. Legătura dintre teoreticienii

intelectuali şi mişcările revoluţionare nu necesită nici un fel de subliniere. Dar este la fel de adevărat că toate mişcările naţionaliste – de la cultul pentru *la patrie* din Franţa revoluţionară până la cea mai recentă revoluţie naţionalistă din Indonezia – au fost concepute nu de oameni de acţiune, ci de intelectuali critici. Generalii, industriaşii, proprietarii de pământ şi oamenii de afaceri care sunt consideraţi pilonii naţionalismului sunt întârziaţii care se alătură mişcării abia după ce aceasta a devenit o întreprindere viabilă. Efortul cel mai extenuant din faza timpurie a oricărei mişcări naţionaliste constă în convingerea şi atragerea acestor viitori piloni ai naţionalismului. Istoricul ceh Palacký* spunea că, dacă tavanul camerei în care el şi o mână de prieteni cinau într-o seară s-ar fi prăbuşit, n-ar mai fi existat nici o mişcare naţionalistă cehă[14]. Asemenea grupuri de intelectuali idealişti s-au aflat la originea tuturor mişcărilor naţionaliste. Intelectualii germani au fost iniţiatorii naţionalismului german, tot aşa cum intelectualii evrei au fost iniţiatorii sionismului. Aspiraţia adânc înrădăcinată a intelectualului spre un statut superior este aceea care-l face extrem de sensibil la orice ofensă adusă clasei sau comunităţii (rasială, lingvistică sau religioasă) căreia îi aparţine, oricât de aproximativă ar fi această apartenenţă. Umilirea de către Napoleon a germanilor, în special a prusacilor, a fost cea care i-a determinat pe Fichte şi pe intelectualii germani să facă un apel la masele germane să se unească într-o naţiune puternică care să domine Europa. Theodore Herzl şi intelectualii evrei au fost împinşi spre sionism de umilinţele acumulate îndurate de milioane de evrei din Rusia şi de calomniile la adresa evreilor din restul Europei continentale spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Într-o anumită măsură, mişcarea naţionalistă care i-a obligat pe conducătorii britanici să părăsească India a debutat cu umilirea unui intelectual indian costeliv şi ochelarist în Africa de Sud.

---

* František Palacký (1798-1876), istoric şi politician ceh, personalitate influentă a renaşterii naţionale a Cehiei (n.tr.).

108

E uşor de observat cum intelectualii critici, prin ridiculizare şi acuzaţii permanente, fac să se clatine credinţele şi loialităţile existente şi familiarizează masele cu ideea de schimbare. Nu la fel de evident este procesul prin care discreditarea credinţelor şi instituţiilor existente face posibilă apariţia unei noi credinţe fanatice. Pentru că este remarcabil că intelectualul militant care „cercetează ordinea stabilită în sursele ei, pentru a-i pune în evidenţă lipsa de autoritate şi de dreptate"[15], adeseori pregăteşte terenul nu pentru o societate de liber-cugetători, ci pentru o societate colectivistă care preţuieşte unitatea totală şi credinţa oarbă. Astfel, o răspândire pe scară largă a îndoielii şi necuviinţei duce adesea la rezultate neaşteptate. Ireverenţa Renaşterii a fost un preludiu pentru noul fanatism al Reformei şi al Contrareformei. Francezii iluminişti care au demascat Biserica şi monarhia şi au predicat raţiunea şi toleranţa au declanşat o explozie de fanatism revoluţionar şi naţionalist care încă nu s-a diminuat. Marx şi adepţii săi au discreditat religia, naţionalismul şi afacerismul pătimaş şi au adus pe lume un nou fanatism al socialismului, comunismului, naţionalismului stalinist, precum şi pasiunea pentru dominaţie mondială.

Când demascăm o prejudecată sau o credinţă fanatică, nu retezăm fanatismul din rădăcină. Doar prevenim răspândirea sa într-un anumit moment, cu urmarea previzibilă că se va răpândi prin alte canale. Astfel, denigrând credinţele şi fidelităţile existente, intelectualul militant trezeşte fără să-şi dea seama o sete de credinţă în masele deziluzionate. Pentru că majoritatea oamenilor nu pot suporta goliciunea şi futilitatea vieţilor lor dacă nu au un devotament înflăcărat sau o preocupare pătimaşă în care să se poată pierde. Astfel, în ciuda sa, intelectualul batjocoritor devine precursorul unei noi credinţe.

Intelectualul adevărat se descurcă fără să creadă în lucruri absolute. El preţuieşte căutarea adevărului la fel de mult ca

adevărul însuşi. Este încântat de ciocnirile conceptuale, precum şi de concesiile mutuale pe care le implică o controversă. Dacă formulează o filosofie şi o doctrină, ele sunt o manifestare a excelenţei sale şi un exerciţiu dialectic mai curând decât un program de acţiune şi principiile unei credinţe. Vanitatea sa, este adevărat, îl determină adeseori să-şi apere speculaţiile cu sălbăticie şi chiar cu venin ; dar el apelează de obicei la raţiune, nu la credinţă. Fanaticii şi masele însetate de credinţă, în orice caz, tind să atribuie acestor speculaţii certitudinea unor texte sfinte şi să facă din ele izvorul unei noi credinţe. Isus nu a fost creştin, după cum nici Marx nu a fost marxist.

Rezumând, putem spune că intelectualul militant pregăteşte terenul pentru apariţia unei mişcări de masă : 1) discreditând instituţiile şi credinţele prevalente şi determinându-i pe oameni să nu le mai fie loiali acestora ; 2) generând indirect o sete de credinţă în sufletele celor care nu pot trăi fără ea, astfel încât, atunci când noua credinţă este propovăduită, găseşte un răspuns favorabil în rândul maselor deziluzionate ; 3) furnizând doctrina şi sloganurile noii credinţe ; 4) subminând convingerile „oamenilor superiori" – cei care se pot descurca fără credinţă –, astfel ca, atunci când noul fanatism îşi face apariţia, ei să fie lipsiţi de capacitatea de a-i rezista. Ei nu văd nici un sens în a muri pentru nişte convingeri şi principii, aşa că se vor supune noii ordini fără luptă[16].

Astfel, când intelectualul iconoclast şi-a terminat treaba :

> Celor mai buni dintre noi le lipseşte vreun crez, iar cei mai răi
> Sunt prinşi în patimi nestăvilite.
> Neîndoios, cumva-s aproape de-o revelaţie,
> Neîndoios, e cea de-a Doua Venire[17].

Scena este acum pregătită pentru fanatici.

109

Figurile tragice din istoria unei mişcări de masă sunt adesea precursorii intelectuali care trăiesc suficient pentru a fi martori la prăbuşirea vechii ordini prin acţiunea maselor.

Impresia că mişcările de masă – şi în particular revoluţiile – se nasc din hotărârea maselor de a răsturna o tiranie coruptă şi opresivă şi de a-şi câştiga libertatea de acţiune, de exprimare şi de conştiinţă îşi are originea în tărăboiul pe care îl fac intelectualii iniţiatori ai mişcării în timpul altercaţiilor cu regimul existent. Faptul că mişcările de masă, odată apărute, manifestă adesea o libertate personală mai redusă[18] decât ordinea pe care o înlocuiesc este de obicei atribuit tertipurilor clicii însetate de putere care a furat mişcarea într-un moment critic şi privează masele de libertatea aflată pe punctul de a se naşte. De fapt, singurii oameni înşelaţi în acest proces sunt precursorii intelectuali. Ei se ridică împotriva ordinii instituite, îi ridiculizează iraţionalitatea şi incompetenţa, îi denunţă ilegitimitatea şi caracterul opresiv şi reclamă libertatea de exprimare şi de manifestare. Nu pun la îndoială faptul că masele care vor răspunde la apelul lor şi se vor alinia în spatele lor aspiră la aceleaşi lucruri ca şi ei. În orice caz, libertatea la care aspiră masele nu este libertatea de exprimare şi de manifestare, ci eliberarea de povara intolerabilă a unei existenţe autonome. Ele vor eliberarea de o „povară atât de grea ca libertatea de a alege"[19], eliberarea de responsabilitatea arzătoare de a-şi manifesta sinele ineficient şi de a-şi asuma responsabilitatea pentru rezultatele viciate. Ele nu vor libertate de conştiinţă, ci credinţă – credinţă oarbă, autoritară. Ele înlătură vechea ordine nu pentru a crea o societate formată din oameni liberi şi independenţi, ci pentru a institui uniformitatea, anonimatul individual şi o structură nouă de o unitate perfectă. Nu se ridică împotriva ticăloşiei vechiului regim, ci împotriva slăbiciunii sale; nu împotriva opresiunii sale, ci împotriva eşecului său de a le reuni într-un

întreg solid şi puternic. Puterea de persuasiune a intelectualului demagog constă nu atât în convingerea oamenilor de ticăloşia ordinii existente, cât în demonstrarea incompetenţei neputincioase a acesteia. Rezultatul imediat al unei mişcări de masă corespunde de obicei cu ceea ce doresc oamenii. Ei nu sunt păcăliţi în acest proces.

Motivul sorţii tragice pe care o au aproape întotdeauna iniţiatorii intelectuali ai unei mişcări de masă este că, oricât ar predica şi ar glorifica efortul comun, ei rămân esenţialmente nişte individualişti. Cred în posibilitatea fericirii personale şi în validitatea iniţiativei şi a opiniilor individuale. Dar, odată ce mişcarea ia amploare, puterea ajunge în mâinile celor care nici nu cred în individ, nici nu-l respectă. Iar ei se impun nu atât pentru că desconsiderarea individului îi face capabili de cruzime, cât pentru că atitudinea lor este în complet acord cu pasiunea dominantă a maselor.

XVI

Fanaticii

110

Când vine momentul, doar fanaticul poate urzi o mişcare de masă autentică. Fără el, alienarea generată de intelectualii militanţi rămâne nedirecţionată şi se poate manifesta doar prin dezordini lipsite de substanţă şi uşor de înăbuşit. Fără el, reformele iniţiate, chiar şi atunci când sunt radicale, lasă vechiul mod de viaţă neschimbat, iar orice schimbare în materie de guvernare se limitează de obicei la un transfer de putere de la un grup de oameni de acţiune la altul. Fără el, probabil nu poate exista un nou început.

Când vechea ordine începe să se destrame, mulţi dintre intelectualii vocali, care s-au rugat atât de mult să vină şi ziua asta, au trac. Primele semne de anarhie îi înspăimântă pe toţi. Uită tot ce au spus despre „bieţii oameni simpli" şi cer ajutorul puternicilor oameni de acţiune – principi, generali, administratori, bancheri, proprietari de pământuri –, care ştiu cum să abordeze gloata şi cum să stăvilească valul de haos.

Nu la fel se întâmplă cu fanaticul. Haosul este elementul său. Când vechea ordine începe să se fisureze, el se pune pe treabă cu toată puterea şi cutezanţa sa, pentru a spulbera complet prezentul detestat. Se bucură când vede că se apropie sfârşitul unei lumi. La naiba cu reformele! Tot ce există deja sunt nişte

prostii şi nu are nici un rost să reformezi prostiile. Îşi justifică dorinţa de anarhie prin afirmaţia plauzibilă conform căreia nu poate exista un nou început câtă vreme vechiul încă domină peisajul. Îi dă la o parte pe intelectualii înspăimântaţi, deşi continuă să le proslăvească doctrinele şi să le declame sloganurile. Doar el cunoaşte cele mai profunde aspiraţii ale maselor în acţiune: dorinţa de comuniune, de a reuni mulţimile, de a dizolva individualitatea blestemată în maiestatea şi grandoarea unui întreg măreţ. Posteritatea contează mai mult, aşa că vai de cei care, în interiorul şi în afara mişcării, îmbrăţişează prezentul şi se agaţă de el.

III

De unde vin fanaticii? Cei mai mulţi din rândurile intelectualilor lipsiţi de creativitate. Cea mai semnificativă clasificare a intelectualilor este împărţirea lor în cei care îşi pot găsi împlinirea în munca creativă şi cei care nu pot face asta. Intelectualul creativ, oricât de vehement ar critica sau ar ridiculiza ordinea existentă, este, în realitate, ataşat de prezent. Pasiunea sa este să reformeze, nu să distrugă. Când o mişcare de masă rămâne complet la dispoziţia sa, el o transformă într-o chestiune benignă. Reformele pe care le iniţiază sunt de suprafaţă, iar viaţa merge mai departe netulburată. Dar o asemenea evoluţie este posibilă doar dacă nu intervine acţiunea anarhică a maselor, fie pentru că vechea ordine capitulează fără luptă, fie pentru că intelectualul se aliază cu oamenii de acţiune puternici în momentul în care haosul ameninţă să se dezlănţuie. Când lupta cu vechea ordine este înverşunată şi haotică, iar victoria poate fi obţinută doar prin unitate deplină şi sacrificiu de sine, intelectualii creativi sunt de regulă daţi la o parte, iar conducerea ajunge în mâinile intelectualilor sterili – eternii inadaptaţi şi fanatici dispreţuitori ai prezentului[1].

Omul care vrea să scrie o carte excepţională, să picteze un tablou excepţional, să creeze o capodoperă arhitecturală, să devină un mare savant şi care ştie că în vecii vecilor nu va fi capabil să facă asta, cea mai arzătoare dorinţă a sa, nu poate să-şi găsească liniştea într-o ordine socială stabilă – veche sau nouă. El consideră că viaţa sa este iremediabil compromisă, iar lumea e permanent defectă. Se simte bine doar într-o stare de haos. Chiar şi atunci când se supune unei discipline de fier sau când o impune, el doar se supune sau îşi construieşte un instrument indispensabil pentru atingerea unei stări etern fluide, a eternei deveniri. Doar când este implicat în schimbare are o senzaţie de eliberare şi sentimentul că se dezvoltă şi creşte. Pentru că nu poate să se împace niciodată cu sine, se teme de finalitate şi de o ordine stabilă a lucrurilor. Marat, Robespierre, Lenin, Mussolini şi Hitler sunt exemple extraordinare de fanatici proveniţi din rândurile intelectualilor sterili. Peter Viereck arată că mulţi dintre ştabii naziştii au avut ambiţii literare şi artistice pe care nu le-au putut concretiza. Hitler a încercat în pictură şi arhitectură, Goebbels în dramaturgie, proză şi poezie, Rosenberg în arhitectură şi filosofie, von Schirach în poezie, Funk în muzică, Streicher în pictură. „Aproape toţi au eşuat, nu numai după criteriile populare uzuale privind succesul, ci şi după propriile criterii artistice." Ambiţiile lor literare şi artistice „erau iniţial mult mai profunde decât ambiţiile lor politice; şi erau părţi integrante ale personalităţii lor"[2].

Intelectualul fecund nu se simte în largul său în atmosfera unei mişcări active. El simte că vâltoarea şi pasiunea acesteia îi secătuiesc energiile creatoare. Atât timp cât este conştient de fluxul creativ din interiorul său, el nu-şi va găsi împlinirea în conducerea a milioane de oameni şi obţinerea unor victorii. Rezultatul este că, odată ce mişcarea este iniţiată, el fie se retrage din proprie iniţiativă, fie este înlăturat. Mai mult decât atât, deoarece intelectualul autentic nu poate niciodată, în mod

temeinic şi pe termen lung, să-şi înăbuşe spiritul critic, el este inevitabil distribuit în rolul de eretic. Astfel, dacă intelectualul creativ nu înăbuşă mişcarea nou-născută aliindu-se cu oameni de acţiune sau dacă nu moare la momentul potrivit, este foarte probabil ca el să sfârşească fie ca un proscris evitat de toţi, fie în exil, fie în faţa plutonului de execuţie.

112

Pericolul pe care îl reprezintă fanaticul pentru dezvoltarea unei mişcări constă în aceea că el nu poate să se domolească. Odată ce victoria a fost obţinută şi noua ordine începe să se cristalizeze, fanaticul devine un element de tensiune şi de subminare. Apetitul pentru senzaţii tari îl determină să caute mistere încă neelucidate, uşi secrete încă nedeschise. Mereu caută extremele. Astfel, în ziua de după victorie, cele mai multe din mişcările de masă sunt cuprinse de disensiuni. Ardoarea care ieri îşi găsea un debuşeu în lupta pe viaţă şi pe moarte cu inamicii din afară este acum canalizată în ciocniri şi dispute între facţiuni. Ura a devenit o obişnuinţă. Nemaiexistând alţi duşmani externi care trebuie distruşi, fanaticii se duşmănesc unii pe alţii. Hitler – el însuşi un fanatic – putea să diagnosticheze cu precizie starea de spirit a fanaticilor din interiorul partidului naţional-socialist care complotau împotriva lui. În ordinul său către proaspăt numitul şef al SA-ului după epurarea lui Röhm din 1934, el vorbeşte despre cei care nu vor să se liniştească: „...fără să-şi dea seama, au găsit în nihilism suprema profesiune de credinţă; [...] neliniştea şi frământarea lor pot fi satisfăcute doar printr-o activitate conspirativă a minţii, prin urzeli continue menite să dezintegreze orice aranjament existent în acel moment"[3]. Aşa cum s-a întâmplat adesea în cazul lui Hitler, acuzaţiile sale împotriva adversarilor lui (din interiorul şi din exteriorul Reichului) erau o autodemascare. Şi el, mai ales în

ultimele sale zile, a găsit în nihilism „filosofia supremă şi discursul de adio"[4].

Dacă li se permite, fanaticii pot rupe o mişcare în schisme şi erezii care îi ameninţă existenţa. Chiar şi atunci când fanaticii nu alimentează disensiunile, ei pot totuşi să facă mişcarea să eşueze împingând-o să încerce imposibilul. Doar apariţia în scenă a unui om de acţiune poate salva înfăptuirile mişcării.

XVII

Oamenii de acţiune

113

O mişcare este iniţiată de intelectuali, materializată de fanatici şi consolidată de oamenii de acţiune.

Este de obicei un avantaj pentru o mişcare şi, poate, o precondiţie a durabilităţii sale ca aceste roluri să fie jucate de oameni diferiţi, succedându-se după cum o cere situaţia. Când aceeaşi persoană sau aceleaşi persoane (sau acelaşi tip de persoane) conduc o mişcare de la începuturi până la maturizarea sa, de obicei aceasta se termină printr-un dezastru. Mişcările fascistă şi nazistă n-au cunoscut o schimbare succesivă a conducerii şi amândouă s-au terminat catastrofal. Fanatismul lui Hitler, incapacitatea sa de a se domoli şi de a juca rolul omului de acţiune i-au dus la pierzanie mişcarea. Dacă Hitler ar fi murit la mijlocul anilor '30, e aproape cert că un om de acţiune de genul lui Göring i-ar fi urmat la conducere, iar mişcarea ar fi supravieţuit.

Există, bineînţeles, şi posibilitatea unei schimbări de caracter. Un intelectual s-ar putea transforma într-un adevărat fanatic sau într-un om de acţiune. Însă dovezile arată că astfel de metamorfoze sunt de obicei temporare şi că mai devreme sau mai târziu se produce o revenire la tipul iniţial. Troţki a fost esenţialmente un intelectual – vanitos, inteligent şi profund individualist. Prăbuşirea cataclismică a imperiului şi voinţa de neînfrânt a lui

Lenin l-au împins în tabăra fanaticilor. În războiul civil a manifestat calităţi inegalabile ca organizator şi general. Dar, în momentul când tensiunea s-a diminuat, la sfârşitul războiului civil, el a redevenit intelectual, fără cruzime şi suspiciuni sumbre, crezând mai curând în vorbe decât în forţa necruţătoare, s-a lăsat dat la o parte de fanaticul viclean care era Stalin.

Stalin însuşi era o combinaţie de fanatic şi om de acţiune, tenta fanatică predominând. Gafele sale dezastruoase – lichidarea nesăbuită a culacilor şi a urmaşilor acestora, teroarea epurărilor, pactul cu Hitler, imixtiunile grosolane în activitatea creatoare a scriitorilor, artiştilor şi savanţilor – erau ale unui fanatic. Ruşii nu prea aveau şanse să se bucure de prezent câtă vreme Stalin fanaticul era la putere.

Şi Hitler a fost în primul rând un fanatic, iar fanatismul său i-a viciat realizările remarcabile ca om de acţiune.

Există, bineînţeles, lideri formidabili precum Lincoln, Gandhi, chiar F.D. Roosevelt, Churchill şi Nehru. Ei nu ezită să exploateze temerile şi aspiraţiile oamenilor pentru a aduna susţinători şi a-i face zeloşi până la moarte în slujba unei cauze nobile; dar, spre deosebire de Hitler, de Stalin şi chiar de Luther sau Calvin[1], ei nu sunt tentaţi să folosească mâzga sufletelor frustrate ca liant pentru construcţia unei lumi noi. Încrederea în sine a acestor lideri excepţionali provine din şi este combinată cu încrederea lor în umanitate, pentru că ei ştiu că nimeni nu poate fi onorabil dacă nu-i onorează pe oameni.

114

Omul de acţiune salvează mişcarea de disensiunile suicidare şi de nechibzuinţa fanaticilor. Dar apariţia sa marchează de obicei sfârşitul fazei dinamice a mişcării. Războiul cu prezentul s-a încheiat. Omul de acţiune autentic nu este preocupat de reînnoirea lumii, ci de stăpânirea ei. În timp ce sursa de inspiraţie a fazei dinamice a fost protestul şi dorinţa de schimbare

radicală, faza finală este în principal preocupată de administrarea şi perpetuarea puterii câştigate.

Odată cu apariţia omului de acţiune, vigoarea explozivă a mişcării este îmbălsămată şi încastrată în instituţii devenite sacre. O mişcare religioasă se cristalizează într-o ierarhie şi într-un ritual; o mişcare revoluţionară, în organe de supraveghere şi administraţie; o mişcare naţionalistă, în instituţii guvernamentale şi patriotice. Fondarea unei Biserici marchează sfârşitul spiritului revivalist; organele unei revoluţii triumfătoare lichidează mentalitatea şi tehnicile revoluţionare; instituţiile guvernamentale ale unei naţiuni noi sau renăscute pun capăt beligeranţei şovine. Instituţiile cristalizează un tipar de acţiune în comun. Membrii unui organism colectiv instituţionalizat trebuie să acţioneze unitar, însă trebuie şi să reprezinte un conglomerat realaxat, şi nu o fuzionare spontană. Ei trebuie să fie uniţi doar prin loialitatea indiscutabilă faţă de instituţii. Spontaneitatea este suspectă, iar datoria este preţuită mai mult decât devotamentul.

115

Principala preocupare a unui om de acţiune atunci când preia o mişcare „împlinită" este de a-i întări şi a-i perpetua unitatea şi disponibilitatea pentru sacrificiu de sine. Idealul său este un întreg compact, invincibil, care funcţionează de la sine. Pentru a realiza asta, el nu se poate baza pe entuziasm, pentru că entuziasmul este efemer. Persuasiunea este, de asemenea, imprevizibilă. De aceea, el are tendinţa de a se baza mai ales pe instrucţie şi pe constrângere. Consideră că afirmaţia conform căreia toţi oamenii sunt laşi este mai puţin discutabilă decât aceea conform căreia toţi oamenii sunt proşti şi, folosind cuvintele lui Sir John Maynard, înclină să întemeieze noua ordine nu pe cucerirea inimilor oamenilor, ci pe îngenuncherea lor[2]. Omul de acţiune autentic nu este un om al credinţei, ci un om al legii.

Cu toate acestea, el continuă să venereze realizările excepţionale ale credinţei şi spontaneitatea din primele zile ale mişcării,

când un grandios instrument al puterii a apărut din neant. Amintirea lui este încă extrem de vie. De aceea, are mare grijă să conserve în cadrul noilor instituţii o faţadă impresionantă a credinţei şi menţine un flux permanent de propagandă ferventă, cu toate că se bazează în principal pe puterea de convingere a forţei. Ordinele sale sunt formulate într-un limbaj evlavios şi el are mereu pe buze vechile formule şi sloganuri. Simbolurile credinţei sunt plasate la vedere şi primesc respectul cuvenit. Intelectualii şi fanaticii din perioada de început sunt canonizaţi. Deşi pumnul de fier al constrângerii este omniprezent şi se pune un mare accent pe rutina mecanică, frazele pioase şi propaganda ferventă dau constrângerii o aparenţă de persuasiune, iar obişnuinţei o aparenţă de spontaneitate. Nu se precupeţeşte nici un efort pentru a se prezenta noua ordine ca o împlinire glorioasă a speranţelor şi luptelor de la începuturi.

Omul de acţiune este eclectic în metodele pe care le foloseşte pentru a conferi stabilitate şi durabilitate noii ordini. Împrumută de ici şi de colo, de la prieten şi de la duşman. Chiar se întoarce la vechea ordine care a precedat mişcarea şi preia multe dintre tehnicile de menţinere a stabilităţii, creând astfel neintenţionat o continuitate cu trecutul. Instituţia dictatorului absolut, care este caracteristică acestei etape, constă atât în utilizarea deliberată a unei anumite strategii, cât şi în manifestarea unei dorinţe extreme de putere. „Bizantinismul" sare în ochi atât la naşterea, cât şi în faza de declin a unei organizaţii. El exprimă faptul că se doreşte un tipar stabil şi poate fi utilizat fie pentru a da formă la ceva încă amorf, fie pentru a menţine unit ceva ce pare a se dezintegra. Infailibilitatea episcopului Romei a fost propusă de Irineu (secolul al II-lea) în primele zile ale papalităţii, precum şi de Pius al IX-lea în 1870, când papalitatea părea în pragul dispariţiei.

Astfel, ordinea construită de un om de acţiune este o combinaţie de mai multe lucruri. Rusia lui Stalin a fost o combinaţie de bolşevism, ţarism, naţionalism, panslavism, dictatură şi împrumuturi de la Hitler şi capitalism monopolist. Cel de-al treilea Reich a fost un conglomerat de naţionalism, rasism, prusianism,

dictatură şi împrumuturi de la fascism, bolşevism, şintoism, catolicism şi vechii evrei. De asemenea, creştinismul, când – după conflictele şi disensiunile din primele secole – s-a cristalizat într-o Biserică autoritară, era o combinaţie de vechi şi nou, de împrumuturi de la prieteni şi de la duşmani. Şi-a modelat ierarhia după birocraţia Imperiului Roman, a adoptat părţi din ritualul antic, a dezvoltat instituţia conducătorului absolut şi a utilizat toate mijloacele pentru a absorbi toate elementele existente de viaţă şi putere[3].

116

În mâinile omului de acţiune, mişcarea de masă încetează să fie un refugiu în faţa suferinţelor şi poverilor unei existenţe individuale şi devine un mijloc de împlinire a celor ambiţioşi. Atracţia irezistibilă pe care o exercită mişcarea în această fază asupra celor preocupaţi de cariera lor individuală este un indiciu cert al transformării radicale a caracterului său şi al împăcării sale cu prezentul. Este de asemenea clar că influxul de carierişti accelerează transformarea mişcării într-o întreprindere. Hitler, care avea o viziune clară asupra întregii evoluţii a unei mişcări încă din perioada când naţional-socialismul abia era în scutece, a atras atenţia că o mişcare îşi menţine vigoarea doar atât timp cât nu poate oferi nimic în prezent, în afară de „onoare şi faimă în faţa posterităţii", şi că, atunci când este invadată de cei care doresc să profite de prezent, „«misiunea» unei astfel de mişcări s-a încheiat"[4].

În acest stadiu, mişcarea încă se preocupă de cei frustraţi – nu pentru a le canaliza nemulţumirea într-o luptă pe viaţă şi pe moarte cu prezentul, ci ca să-i împace cu el, ca să-i facă să fie răbdători şi docili. Acestora le oferă speranţa îndepărtată, visul şi viziunea[5]. Astfel, la final de ciclu, mişcarea este un instrument al puterii pentru oamenii de succes şi un narcotic pentru cei frustraţi.

XVIII

Mişcări de masă bune şi rele

Lipsa de atractivitate şi sterilitatea fazei active

117

Această carte se ocupă în principal de faza activă a mişcărilor de masă – fază modelată şi dominată de adeptul fanatic. Aceasta este etapa în care mişcările de masă de orice tip manifestă adesea acele trăsături comune pe care am încercat să le schiţăm. Acum pare să fie adevărat faptul că, indiferent cât de nobil este scopul iniţial al mişcării şi cât de benefic este rezultatul final, faza sa activă ne va părea neplăcută, dacă nu chiar pernicioasă. Fanaticul care întruchipează această fază este de obicei un tip uman neatractiv. El este nemilos, autosuficient, credul, certăreţ, meschin şi grosolan. E adesea dispus să-şi sacrifice rudele şi prietenii pentru cauza sa sfântă. Unitatea absolută şi disponibilitatea pentru sacrificiu de sine, care oferă unei mişcări active impulsul irezistibil şi îi permit să încerce imposibilul, sunt de regulă realizate sacrificându-se ceea ce este mai plăcut şi mai preţios la un individ autonom. Nici o mişcare de masă, oricât de sublimă i-ar fi credinţa şi oricât de lăudabil ţelul, nu poate fi bună dacă faza sa activă durează prea mult şi, în special, dacă este continuată după ce mişcarea a preluat puterea. Anumite mişcări de masă pe care le considerăm mai mult sau mai puţin benefice – Reforma, revoluţiile puritană, franceză şi

americană şi multe dintre mişcările naţionaliste din ultimii o sută de ani – au avut faze active relativ scurte, deşi, atât cât au durat, au purtat, mai mult sau mai puţin, amprenta fanaticului. Conducătorul unei mişcări de masă benefic pentru poporul său şi pentru umanitate ştie nu numai cum să iniţieze o mişcare, ci şi, precum Gandhi, când să pună capăt fazei sale active.

Atunci când o mişcare de masă menţine mai multe generaţii la rând tiparul format în faza sa activă (ca în cazul Bisericii militante din Evul Mediu) sau când, printr-o admitere succesivă a unor prozeliţi fanatici, strictetea ei doctrinară este întărită continuu (ca în cazul Islamului[1]), rezultatul este o epocă de stagnare – un ev întunecat. Când identificăm o perioadă de creativitate autentică asociată cu o mişcare de masă, este vorba aproape întotdeauna de o perioadă care precedă faza activă sau, mai adesea, îi succedă. Dacă etapa activă a mişcării nu este prea lungă şi nu presupune distrugeri şi vărsări de sânge excesive, încheierea sa, mai ales când este bruscă, declanşează adesea o explozie de creativitate. Acest lucru pare să fie valabil atât în cazul în care mişcarea triumfă (precum în situaţia revoltei olandeze*), cât şi în acela în care se încheie cu o înfrângere (ca în cazul revoluţiei puritane). Nu idealismul şi fervoarea mişcării sunt cauzele unei renaşteri culturale care ar putea urma, ci mai curând relaxarea bruscă a disciplinei colective şi eliberarea individului de atmosfera sufocantă de credinţă oarbă şi de dispreţ faţă de sine şi faţă de prezent. Uneori dorinţa de a umple golul lăsat de o cauză sfântă pierdută sau abandonată se transformă într-un impuls creator[2].

Faza activă în sine este sterilă. Troţki ştia că „perioadele de mare tensiune în materie de pasiuni sociale nu prea lasă loc contemplaţiei şi reflecţiei. Toate muzele – chiar şi aceea plebeică

* Revolta olandeză sau Războiul de optzeci de ani (1568-1648) a fost o confruntare între provinciile Ţărilor de Jos şi Imperiul Spaniol, care a dus la formarea statului independent Republica Provinciilor Unite (n.tr.).

a jurnalismului, în pofida şoldurilor sale puternice – o duc greu în vremea revoluţiei"[3]. În schimb, Napoleon[4] şi Hitler s-au simţit ofensaţi de calitatea anemică a literaturii şi artei produse în epoca lor eroică şi au pretins capodopere care să fie pe măsura faptelor măreţe ale vremurilor lor. Nu le-a trecut prin minte că atmosfera unei mişcări active paralizează sau înăbuşă spiritul creator. Milton, care în 1640 era un poet ce promitea mult, având schiţa *Paradisului pierdut* în buzunar, a petrecut 20 de ani sterili, scriind pamflete în timp ce era vârât până peste cap în „marea de zgomote şi dispute răguşite"[5] care a fost revoluţia puritană. Odată revoluţia încheiată şi el căzut în dizgraţie, a scris *Paradisul pierdut*, *Paradisul regăsit* şi *Samson agonizat* (*Samson Agonistes*).

118

Interferenţa unei mişcări de masă active cu procesul creator este profundă şi variată: 1) Fervoarea pe care o generează secătuieşte energiile care ar fi fost canalizate spre activitatea creatoare. Fervoarea are acelaşi efect asupra creativităţii ca şi risipa. 2) Subordonează activitatea creatoare progresului mişcării. Literatura, arta şi ştiinţele trebuie să fie propagandistice şi „practice". Scriitorul, artistul sau savantul care este un adept fanatic nu creează pentru a se exprima pe sine, pentru a-şi mântui sufletul sau pentru a descoperi adevărul şi frumosul. Sarcina sa, aşa cum o vede el, este de a avertiza, a sfătui, a îndemna, a glorifica şi a denunţa. 3) Acolo unde o mişcare de masă deschide câmpuri vaste de acţiune (război, colonizare, industrializare), se produce o secătuire suplimentară a energiilor creatoare. 4) Starea de spirit fanatică în sine înăbuşă toate formele de activitate creatoare. Dispreţul fanaticului faţă de prezent îl face să nu perceapă complexitatea şi unicitatea vieţii. Lucrurile care îl stimulează pe omul creativ îi par fanaticului fie triviale, fie viciate. „Scriitorii noştri trebuie să mărşăluiască

perfect încolonaţi, iar cel care iese din rând ca să culeagă flori este aidoma unui dezertor." Aceste cuvinte ale lui Konstantin Simionov ilustrează gândirea şi chiar limbajul fanaticilor din toate timpurile. Rabinul Iacob (secolul I d.Ch.) spunea: „Cel care merge pe drum [...] şi-şi întrerupe studiul [Torei] spunând: «Ce frumos este acest copac» [sau] «Ce frumos este acest câmp arat» [...] păcătuieşte împotriva sufletului său"[6]. Sfântul Bernard de Clairvaux se putea plimba toată ziua pe malul lacului Geneva fără să vadă deloc lacul. În lucrarea *Refinements of the Arts*, David Hume vorbeşte despre călugărul „care, din cauză că ferestrele chiliei sale se deschideau spre o priveliştе impresionantă, s-a legat să nu îşi întoarcă niciodată ochii în acea direcţie". Orbirea fanaticului este o sursă de putere (nu vede obstacolele), dar este o premisă a sterilităţii intelectuale şi a monotoniei emoţionale.

Fanaticul este, de asemenea, un infatuat din punct de vedere mental, fiind, în consecinţă, incapabil să o ia de la capăt. La temelia infatuării sale se află convingerea că viaţa şi universul se conformează unei formule simple – formula sa. Astfel, îi lipsesc intervalele fecunde de căutări, când mintea nu are idei stabile, fiind deschisă la tot felul de reacţii noi, combinaţii noi şi începuturi noi.

119

Când o mişcare de masă activă manifestă originalitate, aceasta este de obicei o originalitate a aplicării şi a scalei. Principiile, metodele, tehnicile etc. pe care o mişcare de masă le aplică şi le exploatează sunt de regulă produsul unei creativităţi care a fost sau este încă activă în exteriorul sferei de acţiune a mişcării. Toate mişcările de masă active au un mimetism evident, pe care noi am ajuns să-l asociem cu japonezii. Chiar şi în domeniul propagandei, naziştii şi comuniştii mai mult imită decât inventează. Ei îşi vând marca de cauză sfântă în acelaşi fel în care firma

de publicitate capitalistă îşi vinde mărcile de săpun sau de ţigări[7]. Mare parte din ceea ce ni se pare nou în metodele naziştilor şi comuniştilor provine din faptul că ei conduc (sau încearcă să conducă) vaste imperii teritoriale în felul în care un Ford sau un DuPont îşi conduc imperiul industrial. Poate este adevărat că succesul experimentului comunist va depinde întotdeauna de creativitatea neîncătuşată din lumea exterioară, necomunistă. Insolenţii de la Kremlin consideră că fac o concesie generoasă când spun că comunismul şi capitalismul pot coexista vreme îndelungată. În fapt, dacă n-ar exista societăţi libere în afara sferei de influenţă a comunismului, s-ar putea să considere necesară înfiinţarea lor prin ucaz.

Factorii care determină durata fazei active

120

O mişcare de masă cu un obiectiv concret, limitat va avea probabil o fază activă mai scurtă decât o mişcare cu un obiectiv neclar, nebulos. Ţelul vag este poate indispensabil pentru dezvoltarea unui extremism cronic. Aşa cum spunea Oliver Cromwell: „Un om nu merge niciodată atât de departe ca atunci când nu ştie unde merge"[8].

Când este pornită o mişcare de masă pentru a elibera o naţiune de tiranie, fie autohtonă, fie străină, pentru a se opune unui agresor sau pentru a reînnoi o societate înapoiată, există un moment natural de încheiere a acţiunii, odată ce lupta cu inamicul e terminată sau procesul de reorganizare se apropie de sfârşit. În schimb, când obiectivul este o societate ideală a unităţii depline şi a altruismului – indiferent dacă e Cetatea lui Dumnezeu, raiul comunist pe pământ sau statul războinic al lui Hitler –, faza activă nu are un final automat. Când unitatea şi sacrificiul de sine sunt indispensabile pentru funcţionarea

normală a unei societăţi, este foarte probabil ca viaţa de zi cu zi să fie ori religioficată (treburile obişnuite sunt transformate în cauze sfinte), ori militarizată. În oricare variantă, tiparul dezvoltat de faza activă este foarte probabil să fie fixat şi permanentizat. Jacob Burckhardt şi Ernest Renan au fost printre foarte puţinii din a doua jumătate plină de speranţă a secolului al XIX-lea care au sesizat implicaţiile de rău augur ale epocii ce urma să înceapă. Burckhardt a văzut societatea militarizată: „Am o premoniţie care pare ca o prostie şi care totuşi nu-mi dă pace: statul militar trebuie să devină o mare fabrică [...]. Ceea ce trebuie să urmeze în mod logic este o perioadă clară şi controlată de suferinţă, cu promovări şi uniforme, începută şi sfârşită zilnic în sunet de tobe"[9]. Intuiţia lui Renan a fost mai profundă. El a simţit că socialismul era religia viitoare a Occidentului şi că, fiind o religie seculară, va duce la religioficarea politicii şi a economiei. El s-a temut şi de o renaştere a catolicismului ca reacţie împotriva noii religii: „Ar trebui să ne cutremurăm! Chiar în acest moment, poate, se naşte religia viitorului, iar noi nu avem nici un rol în ea! [...] Credulitatea are rădăcini adânci. Socialismul poate aduce, cu complicitatea catolicismului, un nou Ev Mediu, cu barbari, biserici, eclipsări ale libertăţii şi individualităţii – într-un cuvânt, ale civilizaţiei"[10].

121

Poate că se întrezăreşte un dram de speranţă în faptul că, în cele mai multe dintre cazurile în care o tentativă de realizare a unei societăţi ideale a dat naştere hidoşeniei şi violenţei unei mişcări de masă active prelungite, experimentul a fost făcut la o scară mare şi cu o populaţie eterogenă. Acesta a fost cazul când au apărut creştinismul şi Islamul, precum şi cazul revoluţiei franceze, ruse şi naziste. Aşezările comunitare promiţătoare dintr-un stat mic precum Israelul şi programele de socializare încununate de succes din micuţele state scandinave indică poate

faptul că, atunci când încercarea de a realiza o societate ideală este înfăptuită de o naţiune mică, cu o populaţie mai mult sau mai puţin omogenă, se poate acţiona cu succes într-o atmosferă care nu este nici febrilă, nici coercitivă. Aversiunea pe care o are o naţiune mică faţă de ideea de a risipi din materialul său uman preţios, nevoia imperioasă de coeziune şi armonie internă, ca pavăză împotriva agresiunii din exterior, şi, finalmente, sentimentul oamenilor că toţi sunt membri ai aceleiaşi familii fac posibilă cultivarea unei disponibilităţi pentru cooperare maximală, fără recursul la religioficare sau la militarizare. Ar fi probabil benefic pentru Occident dacă realizarea tuturor experimentelor sociale extreme ar fi lăsată pe seama statelor mici, cu populaţii civilizate, omogene. Principiul unei uzine-pilot, practicat în industriile cu producţie de masă, ar putea fi, astfel, utilizat pentru realizarea progresului social. Faptul că naţiunile mici ar trebui să ofere Occidentului un proiect pentru un viitor plin de speranţă ar fi în sine parte dintr-un tipar de mult consacrat. Şi asta pentru că statele mici din Orientul Mijlociu, Grecia şi Italia ne-au dat religia şi elementele esenţiale ale culturii şi civilizaţiei noastre.

Există şi o altă legătură între calitatea maselor, pe de o parte, şi natura şi durata unei mişcări de masă active, pe de altă parte. Cert este că japonezii, ruşii şi germanii, care permit perpetuarea la nesfârşit a unei mişcări de masă active fără manifestarea niciunei opoziţii, au fost deprinşi cu obedienţa sau cu disciplina de fier cu generaţii înainte de apariţia respectivelor mişcări de masă moderne. Lenin era conştient de enormul avantaj pe care i-l oferea obedienţa maselor ruseşti: „Cum poţi compara [a exclamat el] masele din Europa Occidentală cu poporul nostru – atât de calm, de obişnuit cu privaţiunile?"[11]. Oricine citeşte ceea ce a spus Madame de Staël despre germani cu mai bine de un secol în urmă poate să înţeleagă ce material ideal sunt aceştia pentru o mişcare de masă fără sfârşit: „Germanii", spunea ea, „sunt profund docili. Ei folosesc argumentaţii filosofice pentru a explica lucrul cel mai puţin filosofic din lume, respectul pentru forţă şi teama care transformă acest respect în admiraţie"[12].

Nu se poate afirma cu certitudine că ar fi imposibil să apară un Hitler sau un Stalin într-o ţară cu o tradiţie îndelungată a libertăţii. O afirmaţie cât de cât plauzibilă este că, într-o ţară în mod tradiţional liberă, un Hitler sau un Stalin poate nu ar avea prea multe dificultăţi să ajungă la putere, dar i-ar fi deosebit de greu să se menţină la putere pe termen nelimitat. Orice îmbunătăţire semnificativă a condiţiilor economice ar activa aproape sigur tradiţia libertăţii, care este o tradiţie a revoltei. În Rusia, aşa cum am arătat în secţiunea 45, individul care i se împotrivea lui Stalin nu avea cu ce să se identifice, iar capacitatea sa de a rezista la constrângere era nulă. Însă într-o ţară liberă prin tradiţie individul care se opune constrângerii nu se simte un atom uman izolat, ci membru al unei rase puternice – strămoşii săi răzvrătiţi.

122

Personalitatea conducătorului este probabil un factor crucial în determinarea naturii şi duratei unei mişcări de masă. Lideri extraordinari ca Lincoln şi Gandhi nu numai că încearcă să limiteze răul inerent dintr-o mişcare de masă, ci şi sunt dispuşi să pună capăt mişcării atunci când ţelul ei este mai mult sau mai puţin atins. Ei sunt dintre cei foarte puţini în cazul cărora „puterea a dezvoltat o grandoare şi o generozitate sufletească"[13]. Mintea primitivă a lui Stalin şi cruzimea sa tribală au fost factorii principali care au determinat dinamismul prelungit al mişcării comuniste. E inutil să speculăm cum ar fi arătat revoluţia rusă dacă Lenin ar mai fi trăit un deceniu sau două. Se crede că el nu era stăpânit de acel barbarism sufletesc atât de evident la Hitler şi la Stalin, trăsătură care, aşa cum spunea Heraclit, face ca ochii şi urechile noastre să fie „martori răi ai faptelor oamenilor". Stalin şi-a modelat posibilii succesori după propria imagine, iar poporul rus se poate aştepta probabil la perpetuarea situaţiei actuale vreme de mai multe decenii. Moartea lui

Cromwell a pus capăt revoluţiei puritane, în timp ce moartea lui Robespierre a marcat finalul fazei active a revoluţiei franceze. Dacă Hitler ar fi murit la mijlocul anilor '30, nazismul probabil şi-ar fi schimbat fundamental cursul sub conducerea lui Göring, iar cel de-al doilea război mondial ar fi putut fi evitat. Însă e posibil ca mormântul lui Hitler, fondatorul religiei naziste, să fi fost un rău şi mai mare decât toate atrocităţile, vărsările de sânge şi distrugerile din războiul lui Hitler.

123

Maniera în care debutează o mişcare de masă poate avea, de asemenea, un anumit efect asupra duratei şi a modului de încheiere a fazei sale active. Când vedem Reforma, revoluţiile puritană, franceză şi americană şi multe din revoltele naţionaliste transformându-se, după o fază activă relativ scurtă, într-o ordine socială marcată de o libertate individuală sporită, suntem martorii concretizării stărilor de spirit şi a exemplelor care au caracterizat primele zile ale acestor mişcări. Toate au debutat prin sfidarea şi răsturnarea unei autorităţi de mult instituite. Cu cât a fost mai clar acest act iniţial de sfidare şi cu cât este mai vie amintirea sa în mintea oamenilor, cu atât e mai probabilă apariţia în cele din urmă a libertăţii individuale. Nu a existat o astfel de acţiune clară în cazul apariţiei creştinismului. Nu a început prin răsturnarea unui rege, a unei ierarhii, a unui stat sau a unei Biserici. Au existat martiri, dar nu indivizi agitându-şi pumnii sub nasul autorităţii arogante şi sfidând-o în faţa întregii lumi[14]. Poate de aici derivă faptul că ordinea autoritară inaugurată de creştinism a durat, aproape necontestată, vreme de 1.500 de ani. Emanciparea în cele din urmă a minţii creştine în vremea Renaşterii din Italia a avut drept sursă de inspiraţie nu istoria creştinismului timpuriu, ci exemplele tulburătoare de libertate individuală şi nesupunere din trecutul greco-roman. Gestul dramatic de

nesupunere este absent la naşterea Islamului sau la aceea a organismului colectiv japonez şi în nici unul din cazuri nu există nici acum semne ale unei emancipări individuale autentice. De asemenea, naţionalismul german, spre deosebire de cel din majoritatea ţărilor occidentale, nu a debutat cu un gest spectaculos de sfidare a autorităţii. A fost luat de la început sub aripa protectoare a armatei prusace[15]. Germenii libertăţii individuale din Germania se găsesc în protestantism, şi nu în naţionalism. Reforma şi revoluţiile franceză, americană şi rusă, precum şi cele mai multe din mişcările naţionaliste au început cu o uvertură grandioasă a nesupunerii individuale, iar amintirea acelui gest este încă vie.

Potrivit acestui test, apariţia în cele din urmă a libertăţii individuale în Rusia nu este poate complet lipsită de speranţă.

Mişcări de masă utile

124

În ochii adeptului fanatic, oamenii care nu au nici o cauză sfântă sunt lipsiţi de coloană vertebrală şi de caracter – o pradă uşoară pentru credincioşi. În schimb, adepţii fanatici de diverse tipuri, deşi se uită unii la alţii cu o ură straşnică şi sunt dispuşi să sară unii la gâtul celorlalţi, îşi recunosc şi îşi respectă reciproc forţa. Hitler îi considera pe bolşevici egalii săi şi a dat ordin ca comuniştii să fie primiţi pe loc în partidul nazist. Stalin, la rândul său, i-a considerat pe nazişti şi pe japonezi singurele naţiuni demne de respect. Chiar şi fanaticul religios şi ateul militant se respectă unul pe celălalt. Dostoievski pune următoarele vorbe în gura episcopului Tihon : Ateismul complet este mai respectabil decât indiferenţa oamenilor de lume ; [...] ateul desăvârşit ocupă penultima treaptă care precedă credinţei

desăvârşite [...] indiferentul, dimpotrivă, nu are nici o credinţă, ci numai o teamă rea"[16].

Toţi adepţii fanatici ai vremii noastre - comunişti, nazişti, fascişti, japonezi sau catolici - au făcut tot felul de afirmaţii (iar comuniştii încă fac) despre decadenţa democraţiilor occidentale. Acuzaţia lor este că în democraţie oamenii sunt prea moi, prea hedonişti şi prea egoişti ca să îşi dea viaţa pentru naţiune, pentru un Dumnezeu sau pentru o cauză sfântă. Faptul că ei nu sunt dispuşi să îşi sacrifice viaţa, ni se spune, este semnul putreziciunii interioare - o descompunere morală şi biologică. Democraţiile sunt vechi, corupte şi decadente. Nu sunt pe măsura congregaţiilor energice ale credincioşilor aflate pe punctul de a deveni stăpânele lumii.

Există un sâmbure de adevăr şi destul de multă absurditate în aceste afirmaţii. Disponibilitatea pentru acţiunea în comun şi sacrificiu de sine este, aşa cum s-a arătat în secţiunea 43, un fenomen al mişcării de masă. În vremuri normale, o naţiune democratică este o asociere instituţionalizată de indivizi mai mult sau mai puţin liberi. Când existenţa sa este ameninţată şi trebuie să îi unească pe oameni şi să genereze în ei un spirit al sacrificiului de sine suprem, naţiunea democratică trebuie să se transforme în ceva asemănător cu o Biserică militantă sau cu un partid revoluţionar. Acest proces de religioficare, deşi adesea este dificil şi lent, nu implică schimbări profunde. Adepţii fanatici înşişi sugerează că „decadenţa" pe care o profesează atât de volubil nu este o descompunere organică. Potrivit naziştilor, Germania a fost decadentă în anii '20 şi complet virilă în anii '30. Cu certitudine, un deceniu este o perioadă prea scurtă pentru transformări biologice sau chiar culturale semnificative la o populaţie de milioane de oameni.

Cu toate acestea, este adevărat că în perioade precum deceniul lui Hitler capacitatea de a genera o mişcare de masă foarte repede este de o importanţă vitală pentru o naţiune. Stăpânirea artei religioficării este o cerinţă esenţială pentru un conducător

al unei naţiuni democratice, chiar dacă s-ar putea să nu fie nevoie să o aplice. Şi este poate adevărat că o anumită pedanterie intelectuală extremă sau simţul practic de afaceri descalifică o persoană care aspiră la poziţia de lider naţional. De asemenea, există poate anumite calităţi în viaţa normală a unei naţiuni democratice care facilitează procesul de religioficare în vremuri de criză şi sunt, drept consecinţă, elemente ale unei virilităţi naţionale potenţiale. Măsura virilităţii potenţiale a unei naţiuni este aidoma unui rezervor pentru aspiraţiile sale. Afirmaţia lui Heraclit conform căreia „nu va fi mai bine pentru omenire dacă i se îndeplinesc dorinţele" este valabilă atât pentru naţiuni, cât şi pentru indivizi. Când o naţiune încetează să-şi dorească lucruri cu ardoare sau îşi direcţionează dorinţele spre un ideal care este concret şi limitat, virilitatea sa potenţială este afectată. Numai un ţel care se pretează la o perfecţionare permanentă poate menţine virilitatea potenţială a unei naţiuni, chiar dacă dorinţele sale sunt îndeplinite în permanenţă. Ţelul nu trebuie să fie sublim. Idealul grosier de creştere continuă a nivelului de trai a menţinut naţiunea americană suficient de activă. Idealul Angliei – gentlemanul rural – şi cel al Franţei – rentierul pensionat – sunt concrete şi limitate. Caracterul definitiv al idealului lor naţional are poate de-a face cu forţa împuţinată a celor două naţiuni. În Statele Unite, Rusia şi Germania idealul este neclar şi nelimitat.

125

Aşa cum am indicat în secţiunea 1, mişcările de masă sunt adesea un factor în deşteptarea şi înnoirea societăţilor stagnante. Deşi nu se poate susţine că mişcările de masă sunt singurul instrument eficient al renaşterii, pare să fie totuşi adevărat că în cadrul unor organisme sociale ample şi eterogene, precum Rusia, India, China, lumea arabă şi chiar Spania, procesul de

deşteptare şi reînnoire depinde de existenţa unui entuziasm larg răspândit pe care doar o mişcare de masă poate să îl genereze şi să îl menţină. Când un proces de reînnoire trebuie realizat într-un termen scurt, mişcările de masă ar putea fi indispensabile chiar şi în societăţile mici, omogene. Incapacitatea de a genera o mişcare de masă dezvoltată poate fi, în consecinţă, un handicap major al unui organism social. Probabil una dintre marile nenorociri ale Chinei în ultimii o sută de ani a fost faptul că mişcările sale de masă (revolta Taiping şi revoluţia lui Sun Zhongshan) s-au deteriorat sau au fost înăbuşite prea curând. China n-a fost capabilă să producă un Stalin, un Gandhi sau măcar un Atatürk, care să poată menţine în funcţiune o adevărată mişcare de masă destul de mult timp pentru ca reformele radicale să prindă rădăcini. Ortega y Gasset este de părere că incapacitatea unei ţări de a produce o mişcare de masă autentică indică un anumit defect etnologic. El spune despre Spania sa că „inteligenţa etnologică a fost întotdeauna o funcţie atrofiată şi nu a avut niciodată o dezvoltare normală"[17].

Este probabil mai bine pentru o ţară ca atunci când guvernarea sa începe să dea semne de incompetenţă cronică, aceasta să fie răsturnată de o revoltă de masă puternică – chiar dacă o astfel de revoltă presupune o risipă considerabilă de resurse umane şi materiale – decât să se aştepte ca ea să se prăbuşească de la sine. O revoltă populară autentică este adesea un proces revigorant, înnoitor şi integrator. Acolo unde guvernelor li se îngăduie o agonie prelungită, rezultatul este adesea stagnarea şi degradarea – probabil o degradare iremediabilă. Şi, deoarece intelectualii joacă de obicei un rol crucial în apariţia mişcărilor de masă[18], este evident că prezenţa unei minorităţi educate şi capabile să se exprime este probabil indispensabilă pentru perpetuarea vigorii organismului social. Este necesar, bineînţeles, ca intelectualii să nu fie într-o alianţă strânsă cu guvernarea existentă. Stagnarea socială prelungită din Orient are multe cauze, dar, fără doar şi poate, una dintre cele mai importante este că vreme de secole oamenii educaţi au fost nu numai

extrem de puţini, ci şi că aproape întotdeauna au participat la guvernare – ca oficiali sau ca preoţi.

Efectul revoluţionar al activităţii educaţionale întreprinse de puterile colonizatoare apusene a fost deja menţionat[19]. Ne putem întreba dacă abilitatea Indiei de a produce un Gandhi sau un Nehru se datorează nu atât elementelor excepţionale ale culturii indiene, cât prezenţei îndelungate a Imperiului Britanic. Influenţa străină pare să fie un factor hotărâtor în procesul de renaştere socială. Influenţele evreieşti şi creştine au contribuit activ la deşteptarea Arabiei în vremea lui Mahomed. Şi în deşteptarea Europei din stagnarea Evului Mediu găsim influenţe străine – greco-romane şi arabe. Influenţele apusene au jucat un rol activ în deşteptarea Rusiei, a Japoniei şi a mai multor ţări asiatice. Ideea este că influenţa străină nu acţionează direct. Nu introducerea modelor, metodelor, limbajului, stilului de gândire şi de acţiune străine este cea care zguduie organismul social şi-l scoate din stagnare. Influenţa străină acţionează în principal prin crearea unei minorităţi educate acolo unde aceasta nu exista înainte sau prin alienarea unei minorităţi deja existente capabile să se exprime; iar această minoritate vocală este cea care înfăptuieşte opera de renaştere prin iniţierea unei mişcări de masă. Cu alte cuvinte, influenţa externă este doar prima verigă dintr-un lanţ de procese, ultima verigă fiind de obicei mişcarea de masă; iar această mişcare de masă este cea care zdruncină organismul social şi-l scoate din stagnare. În cazul Arabiei, influenţele externe l-au înstrăinat pe elocventul Mahomed de autoritatea conducătoare de la Mecca. Mahomed a iniţiat o mişcare de masă (Islamul) care a zguduit şi a integrat Arabia pentru o vreme. În perioada Renaşterii, influenţele străine (greco-romane şi arabe) au facilitat apariţia intelectualilor care n-aveau nici o legătură cu Biserica şi, în acelaşi timp, i-au înstrăinat de autoritatea catolică predominantă pe mulţi intelectuali tradiţionali. Mişcarea rezultată, Reforma, a scos Europa din apatie. În Rusia, influenţa europeană (inclusiv marxismul) a disipat fidelitatea inteligheţiei faţă de Romanovi, iar revoluţia

bolşevică care a urmat încă lucrează la înnoirea vastului imperiu moscovit. În Japonia, influenţa străină a acţionat nu asupra intelectualilor, ci asupra unui grup minuscul de oameni de acţiune din care făcea parte şi împăratul Meiji. Aceşti oameni practici, de acţiune, aveau o viziune care îi lipsea lui Petru cel Mare, şi el un om de acţiune; iar ei au reuşit acolo unde el a dat greş. Ei ştiau că simpla introducere a obiceiurilor şi metodelor străine nu va readuce Japonia la viaţă şi nici nu o va face să remedieze în câteva decenii înapoierea ce dura de secole. Au admis că arta religioficării este un factor indispensabil într-o asemenea sarcină fără precedent. Au iniţiat una dintre cele mai eficiente mişcări de masă din perioada modernă. Relele acestei mişcări au fost ilustrate din abundenţă în paginile cărţii de faţă. Însă este puţin probabil că orice alt instrument de orice altă natură ar fi putut să realizeze fenomenala operă de înnoire ce a fost înfăptuită în Japonia. Şi în Turcia influenţa străină s-a manifestat asupra unui om de acţiune, Atatürk, iar ultima verigă din lanţ a fost o mişcare de masă.

J.B.S. Haldane consideră fanatismul una dintre cele patru invenţii cu adevărat importante dintre 3000 î.Chr. şi 1400 d.Chr.[20]. A fost o invenţie iudeo-creştină. Şi este ciudat când ne gândim că, odată cu această maladie a sufletului, omenirii i-a fost dăruit şi un instrument miraculos pentru a învia din morţi societăţile şi naţiunile – un instrument al resurecţiei.

Note

Prefaţă

1. Cuvântul *frustrat* nu este folosit în această carte ca termen clinic. Desemnează aici persoanele care, dintr-un motiv sau altul, au sentimentul că viaţa lor este distrusă sau irosită.

PARTEA ÎNTÂI

Capitolul I

1. E.H. Carr, *Nationalism and After*, New York, Macmillan Company, 1945, p. 20.
2. Vezi finalul secţiunii 104.
3. Henry David Thoreau, *Walden*, ediţia Modern Library, New York, Random House, 1937, p. 69.
4. Alexis de Tocqueville, *On the State of Society in France Before the Revolution of 1789*, Londra, John Murray, 1888, pp. 198-199.
5. Facerea 11,4, 6.
6. Vezi secţiunea 58.
7. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, New York, Farrar and Rinehart, Inc., 1944, p. 35.
8. *Ibidem*, p. 40.

Capitolul II

1. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1943, p. 105 [ed.rom.: *Mein Kampf*, trad. de Maria Florea, Bucureşti, Editura Pacifica, 1993, p. 73 – n.tr.].
2. Hermann Rauschning, *The Conservative Revolution*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1941, p. 189.

3. Thomas Gray, *Letters*, vol. 1, p. 137, *apud* Gamaliel Bradford, *Bare Souls*, New York, Harper & Brothers, 1924, p. 71.

Capitolul III

1. Chaim Weizmann, *Trial and Error*, New York, Harper & Brothers, 1949, p. 13.
2. Hermann Rauschning, *Hitler Speaks*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1940, p. 134.
3. Konrad Heiden, *Der Fuehrer*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1944, p. 30.
4. Fritz August Voigt, *Unto Caesar*, G.P. Putnam's Sons, 1938, p. 283.
5. Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, New Haven, Yale University Press, 1932, p. 155.
6. A. Mathiez, „Les Origins des Cultes Revolutionnaires", p. 31, *apud* Carlton J.H. Hayes, *Essays on Nationalism*, New York, Macmillan Company, 1926, p. 103.
7. Frantz Funck-Brentano, *Luther*, Londra, Jonathan Cape, Ltd., 1939, p. 278.
8. H.G. Wells, *The Outline of History*, New York, Macmillan Company, 1922, pp. 482-484.

PARTEA A DOUA

Capitolul IV

1. Un exemplu moderat de influenţare deopotrivă de către cei mai buni şi de către cei mai răi poate fi observat în ceea ce priveşte limba. Clasa mijlocie respectabilă a unei naţiuni se rezumă la dicţionar. Inovaţiile sunt apanajul celor mai buni – oameni de stat, poeţi, scriitori, oameni de ştiinţă, specialişti – şi al celor mai răi – creatorii argoului.

Capitolul V

1. Charles A. şi Mary R. Beard, *The Rise of American Civilization*, New York, Macmillan Company, 1939, vol. 1, p. 24.
2. Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel*, New York, Harper & Brothers, 1938, p. 204.

3. Edward A. Ross, *The Changing Chinese*, New York, Century Company, 1911, p. 92.
4. Alexis de Tocqueville, *On the State of Society in France Before the Revolution of 1789*, Londra, John Murray, 1888, p. 149.
5. *Ibidem*, p. 152.
6. Lyford P. Edwards, *The Natural History of Revolution*, Chicago, University of Chicago Press, 1927, p. 70.
7. Epistola către romani a Sfântului Apostol Pavel, 8,25.
8. Vezi secţiunea 116.
9. I.A.R. Wylie, „The Quest of Our Lives", *Reader's Digest*, mai 1948, p. 2.
10. Crane Brinton, *A Decade of Revolution*, New York, Harper & Brothers, 1934, p. 161.
11. Ernest Renan, *The Hibbert Lectures, 1880*, Londra, Williams and Norgate, 1898, prefaţă.
12. Epictetus, *Disertaţii*, cartea întâi, capitolul al doilea.
13. Arthur J. Hubbard, *The Fate of Empires*, New York, Longmans, Green & Company, 1913, p. 170.
14. Matei 10,35-37.
15. *Ibidem* 12,47-49.
16. *Ibidem* 8,22.
17. *Ibidem* 10,21.
18. Kenneth Scott Latourette, *The Chinese, their History and Culture*, New York, Macmillan Company, 1946, vol. I, p. 79.
19. Brooks Adams, *The Law of Civilization and Decay*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1943, p. 142.
20. *Apud* Nicolas Zernov, *Three Russian Prophets*, Toronto, Macmillan Company, 1944, p. 63.
21. Peter F. Drucker, „The Way to Industrial Peace", *Harper's Magazine*, noiembrie 1946, p. 392.
22. Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, New York, Harper & Brothers, 1937, vol. I, p. 164.
23. *Ibidem*, p. 23.
24. *Ibidem*, p. 163.
25. Carlton J.H. Hayes, *A Generation of Materialism*, New York, Harper & Brothers, 1941, p. 254.
26. H.G. Wells, *The Outline of History*, New York, Macmillan Company, 1922, p. 719.

27. Theodore Abel, *Why Hitler Came into Power*, New York, Prentice-Hall, 1938, p. 150.
28. Alexis de Tocqueville, *op.cit.*, p. 152.
29. Vezi mai multe despre veterani în secţiunea 38, iar despre relaţia dintre armate şi mişcările de masă în secţiunea 64.

Capitolul VI

1. Vezi secţiunea 111.

Capitolul X

1. Hermann Rauschning, *Hitler Speaks*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1940, p. 268.
2. *Ibidem*, p. 258.
3. Miriam Beard, *A History of the Businessman*, New York, Macmillan Company, 1938, p. 462.

Capitolul XI

1. „...Că aşa şi în cer va fi mai multă bucurie pentru un păcătos care se pocăieşte, decât pentru nouăzeci şi nouă de drepţi, care n-au nevoie de pocăinţă." (Luca 15,7) Vezi şi în Talmud: „Acolo unde stă cel care se căieşte, cei mai drepţi dintre cei drepţi nu merită să stea" (*apud* Joseph Klausner, *Jesus of Nazareth*, p. 380).
2. O scrisoare a lui R.S. Aldrich, publicată în revista *Life*, 23 decembrie 1946.
3. Vezi secţiunea 45 despre mărturisirile ruşilor.
4. *Apud* Brooks Adams, *The Law of Civilization and Decay*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1943, p. 144.

PARTEA A TREIA

Capitolul XII

1. Vezi secţiunea 64 despre armate.
2. „În privinţa indienilor nord-americani, cei care manifestau cel mai intens sentiment al unităţii erau cei mai războinici." (W.G. Sumner, *War and Other Essays*, New Haven, Yale University Press, 1911, p. 15)

Capitolul XIII

1. Vezi mai multe pe această temă în secţiunea 90.
2. Christopher Burney, *The Dungeon Democracy*, New York, Duell, Sloan & Pearce, 1946, p. 147. Vezi pe aceeaşi temă şi Odd Nansen, *From Day to Day*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1949, p. 335, precum şi Arthur Koestler, *The Yogi and the Commissar*, New York, Macmillan Company, 1945, p. 178.
3. Pentru o altă perspectivă asupra acestui subiect, vezi secţiunea 20.
4. Ernest Renan, *History of the People of Israel*, Boston, Little, Brown & Company, 1888-1896, vol. III, p. 416.
5. John Buchan, *Pilgrim's Way*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1940, p. 183.
6. Ecclesiastul, 1,10.
7. *Ibidem*, 1,9.
8. *Ibidem*, 9,4-6.
9. Există un ecou al acestui adevăr năucitor într-o scrisoare trimisă din Norvegia, redactată în perioada invaziei naziste: „Necazul cu noi este că am fost atât de norocoşi pe toate planurile, încât mulţi dintre noi au uitat ce înseamnă adevăratul spirit al sacrificiului de sine. Viaţa a fost atât de plăcută pentru un mare număr de oameni, încât ei nu sunt doritori să şi-o rişte în mod serios". *Apud* J.D. Barry, în *San Francisco News*, 22 iunie 1940.
10. 1 Corinteni 1,28.
11. Iov 2,4.
12. Luther, „Table Talk, Number 1687", *apud* Frantz Funck-Brentano, *Luther*, Londra, Jonathan Cape, Ltd., 1939, p. 246.
13. Henri L. Bergson, *The Two Sources of Morality and Religion*, New York, Henry Holt & Company, 1935.
14. Pascal, *Pensees* [ed.rom.: *Cugetări*, text integral, ediţia Brunschvicg, traducere de Maria şi Cezar Ivănescu, Oradea, Editura Aion, 1998, p. 402 – n.tr.].
15. Thomas a Kempis, *Of The Imitation of Christ*, New York, Macmillan Company, 1937, capitolul III.
16. Pascal, *op.cit.* [ed.rom., p. 270 – n.tr.].
17. Konrad Heiden, *Der Fuehrer*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1944, p. 758.

18. Pascal, *op.cit.* [ed.rom., p. 383 – n.tr.].
19. *History of the Communist Party*, Moscova, 1945, p. 355, *apud* John Fisher, *Why They Behave Like Russians*, New York, Harper & Brothers, 1947, p. 236.
20. *Apud* Emile Cailliet, *The Clue to Pascal*, Toronto, Macmillan Company, 1944.
21. *Apud* Michael Demiashkevich, *The National Mind*, New York, American Book Company, 1938, p. 353.
22. Vezi exemplele din secţiunea 14.
23. Feodor Dostoievski, *The Idiot*, partea a IV-a, capitolul VII [ed.rom. : *Idiotul*, trad. şi note de Emil Iordache, ediţia a IV-a, Iaşi, Editura Polirom, 2011 – n.tr.].
24. E. Renan, *op.cit.*, vol. V, p. 159.
25. Harold Ettlinger, *The Axis on the Air*, Indianapolis, Bobbs-Merrill Company, 1943, p. 39.
26. Homer, *Iliad* [ed.rom. : *Iliada*, ediţie definitivă, trad. de George Murnu, studiu introductiv şi note de D.M. Pippidi, Bucureşti, Editura pentru Literatură Universală, 1967, p. 233 – n.tr.].
27. Alexis de Tocqueville, *Recollections*, New York, Macmillan Company, 1896, p. 52 [ed.rom. : *Amintiri*, trad., studiu introductiv, cronologie şi note de Cristian Preda, Bucureşti, Editura Nemira, 2007, p. 75 – n.tr.].

Capitolul XIV

1. Heinrich Heine, *Religion and Philosophy in Germany*, Londra, Trubner & Company, 1882, p. 89.
2. Hermann Rauschning, *Hitler Speaks*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1940, p. 234.
3. Fritz August Voigt, *Unto Caesar*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1938, p. 301.
4. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1943, p. 118.
5. *Apud* H. Rauschning, *op.cit.*, p. 234.
6. *Ibidem*, p. 235.
7. Vezi secţiunea 100.
8. Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New York, W.W. Norton & Company, Inc., 1938, p. 62.

9. *Ibidem.*
10. *Ibidem.*
11. Când Jan Huss a văzut o bătrână târând nişte vreascuri pentru a le pune pe rugul lui, a spus: *O sancta simplicitas! Apud* Ernest Renan, *The Apostles*, Boston, Roberts Brothers, 1898, p. 43.
12. Pascal, *Pensées* [ed.rom., p. 197 – n.tr.].
13. Hermann Rauschning, *Hitler Speaks*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1940, p. 235.
14. Adolf Hitler, *op.cit.*, p. 351 [ed.rom., p. 247 – n.tr.].
15. Pascal, *op.cit.* [ed.rom., p. 339 – n.tr.].
16. Luther, „Table Talk. Number 2387 a-b", *apud* Frantz Funck-Brentano, *Luther*, Londra, Jonathan Cape, Ltd., 1939, p. 319.
17. Vezi secţiunea 60.
18. Matei 5.
19. Feodor Dostoievski, *The Possessed*, partea a doua, capitolul VI [ed. rom.: *Demonii*, trad. de Nicolae Gane, Iaşi, Editura Polirom, 2012, p. 425].
20. Adolf Hitler, *op.cit.*, p. 171 [ed.rom., p. 118 – n.tr.].
21. Ernest Renan, *History of the People of Israel*, Boston, Little, Brown & Company, 1888-1896, vol. I, p. 130.
22. Vezi secţiunile 96 şi 98.
23. Ministrul italian al Educaţiei din 1926; *apud* Julien Benda, *The Treason of Intellectuals*, New York, William Morrow Company, 1928, p. 39.
24. Pentru un alt punct de vedere asupra acestui subiect, vezi secţiunea 33.
25. Niccolò Machiavelli, *The Prince*, capitolul VI [ed.rom.: *Il Principe/ Principele*, ediţie bilingvă, trad. de Nina Facon, Bucureşti, Humanitas – n.tr.].
26. *The Goebbels Diaries*, Garden City, Doubleday & Company, Inc., 1948, p. 460.
27. *Ibidem*, p. 298.
28. Guglielmo Ferrero, *Principles of Power*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1942, p. 100.
29. Ernest Renan, *The Poetry of the Celtic Races*, Londra, W. Scott, Ltd., 1896, p. 97 (studiu despre islamism).
30. Kenneth Scott Latourette, *The Unquenchable Light*, New York, Harper & Brothers, 1941, p. 33.
31. *Idem*, *A History of the Expansion of Christianity*, New York, Harper & Brothers, 1937, vol. I, p. 164.

32. Charles Reginald Haines, *Islam as a Missionary Religion*, Londra, Society for Promoting Christian Knowledge, 1889, p. 206.
33. *Apud* F. Funck-Brentano, *op.cit.*, p. 260.
34. Guglielmo Ferrero, *The Gamble*, Toronto, Oxford University Press, 1939, p. 297.
35. Crane Brinton, *A Decade of Revolution*, New York, Harper & Brothers, 1934, p. 168.
36. „Dominic", *Encyclopaedia Britannica*.
37. Adolf Hitler, *op.cit.*, p. 171 [ed.rom., p. 118 – n.tr.].
38. *Ibidem*.
39. Vezi secţiunea 45.
40. Jacob Burckhardt, *Force and Freedom*, New York, Pantheon Books, 1943, p. 129.
41. Francis Bacon, „Of Vicissitude of Things", în *Essays*, ediţia Everyman's Library, New York, E.P. Dutton & Company, 1932, p. 171.
42. John Morley, *Notes on Politics and History*, New York, Macmillan Company, 1914, pp. 69-70.
43. Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel*, New York, Harper & Brothers, 1938, p. 156.
44. Frank Wilson Price, „Sun Yat-sen", în *Encyclopaedia of the Social Sciences*.
45. Leon al XIII-lea, *Sapientiae Christianae*. Potrivit lui Luther, „neascultarea este un păcat mai mare decât crima, preacurvia, hoţia şi necinstea". *Apud* Jerome Frank, *Fate and Freedom*, New York, Simon and Schuster, Inc., 1945, p. 281.
46. Vezi secţiunile 78 şi 80.
47. Facerea 11,4.
48. Hermann Rauschning, *The Revolution of Nihilism*, Chicago, Alliance Book Corporation, 1939, p. 48.
49. *Ibidem*, p. 40.
50. Ernest Renan, *Antichrist*, Boston, Roberts Brothers, 1897, p. 381.
51. Montaigne, *Essays*, ediţia Modern Library, New York, Random House, 1946, p. 374.
52. Un tânăr nazist către I.A.R. Wylie cu puţin timp înainte de izbucnirea celui de-al doilea război mondial ; *apud* I.A.R. Wylie, „The Quest of Our Lives", în *Reader's Digest*, mai, 1948, p. 2.

PARTEA A PATRA

Capitolul XV

1. Vezi exemplele din secţiunea 106.
2. G.E.G. Catlin, *The Story of the Political Philosophers*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1939, p. 633.
3. *Apud* Alexis de Tocqueville, *Recollections*, New York, Macmillan Company, 1896, p. 331 [ed.rom., p. 267– n.tr.].
4. Multatuli, *Max Havelaar*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1927, introducere de D.H. Lawrence.
5. Betrand Russell, *Proposed Roads to Freedom*, New York, Blue Ribbon Books, 1931, introducere, p. VIII.
6. Henry Thoreau, *Walden*, ediţia Modern Library, New York, Random House, 1937, p. 70.
7. În scrisoarea către arhiepiscopul de Mainz însoţind tezele sale, *apud* Frantz Funck-Brentano, *Luther*, Londra, Jonathan Cape, Ltd., 1939, p. 65.
8. *Apud* Jerome Frank, *Fate and Freedom*, New York, Simon and Schuster, Inc., 1945, p. 281.
9. *Ibidem*, p. 133.
10. „Reformation", *Encyclopaedia Britannica*.
11. René Fülöp Miller, *Leaders, Dreamers and Rebels*, New York, The Viking Press, 1935, p. 85.
12. Ernest Renan, *Antichrist*, Boston, Roberts Brothers, 1897, p. 245.
13. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, ediţie abreviată de D.C. Somervell, Toronto, Oxford University Press, 1947, p. 423.
14. Carlton J.H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, R.R. Smith, 1931, p. 294.
15. Pascal, *op.cit* [ed.rom., p. 278 – n.tr.].
16. Demaree Bess citează un bancher olandez din 1941 : „Nu dorim să devenim martiri, aşa cum şi cei mai mulţi oameni moderni resping martiriul" ; „The Bitter Fate of Holland", *Saturday Evening Post*, 1 februarie 1941.
17. William Butler Yeats, *The Second Coming*, *Collected Poems*, New York, Macmillan Company, 1933.
18. Vezi secţiunea 27.
19. Feodor Dostoievski, *The Brothers Karamazov*, cartea a V-a, capitolul 5 [ed.rom. : *Fraţii Karamazov*, trad. de Ovidiu Constantinescu şi Isabella Dumbravă, Iaşi, Editura Polirom, 2011, p. 325 – n.tr.].

Capitolul XVI

1. Vezi secţiunea 37.
2. Peter Viereck, *Metapolitics*, New York, Alfred A. Knopf, 1941, pp. 156 şi 170.
3. Hans Bernd Gisevius, *To the Bitter End*, Boston, Hughton Mifflin Company, 1947, pp. 121-122.
4. H.R. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, New York, Macmillan Company, 1947, p. 4.

Capitolul XVII

1. Atât Luther, cât şi Calvin „şi-au propus să pună bazele unei noi autorităţi bisericeşti, care să fie mai puternică, mai dictatorială şi mai severă şi cu mult mai sârguincioasă în persecutarea ereticilor decât Biserica Catolică", Jerome Frank, *Fate and Feedom*, New York, Simon and Schuster, Inc., 1945, p. 283.
2. John Maynard, *Russia in Flux*, Londra, Victor Gollancz, Ltd., 1941, p. 19.
3. John Addington Symonds, *The Fine Arts „Renaissance in Italy" series*, Londra, Smith, Elder & Company, 1906, pp. 19-20.
4. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1943, p. 105 [ed.rom., p. 74 - n.tr.]..
5. Vezi secţiunea 25.

Capitolul XVIII

1. Vezi secţiunea 85.
2. Spre exemplu, vezi carierele lui Milton şi Bunyan, Koestler şi Silone.
3. Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, New York, Simon and Schuster, Inc., 1932, prefaţă.
4. „Napoleon a fost cel care i-a scris comandantului poliţiei pentru a-l întreba de ce nu există o literatură înfloritoare în cadrul Imperiului, în cazul fericit în care exista vreuna." Jaccques Barzun, *Of Human Freedom*, Boston, Little, Brown & Company, 1939, p. 91.
5. „John Milton", *Encyclopaedia Britannica*.
6. Pirke Aboth, *The Sayings of the Jewish Fathers*, New York, E.P. Dutton & Company, Inc., 1929, p. 36.

7. Eva Lips, *Savage Symphony*, New York, Random House, 1938, p. 18.
8. *Apud* J.A. Cramb, *The Origins and Destiny of Imperial Britain*, Londra, John Murray, 1915, p. 216.
9. Într-o scrisoare către prietenul său Preen ; citată de James Hastings Nichols în introducerea de la traducerea în limba engleză a lucrării lui Jacob C. Burckhardt, *Force and Freedom*, New York, Pantheon Books, 1943, p. 40.
10. Ernest Renan, *History of the People of Israel*, Boston, Little, Brown & Company, 1888-1896, vol. V, p. 360.
11. Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel*, New York, Harper & Brothers, 1938, p. 281.
12. *Apud* W.R. Inge, „Patriotism", *Nineteen Modern Essays*, ed. W.A. Archbold, New York, Longmans, Green & Company, 1926, p. 213.
13. John Maynard, *Russia in Flux*, Londra, Victor Gollancz, Ltd., 1941, p. 29.
14. „Rezistenţa creştină în faţa autorităţii a fost într-adevăr mai mult decât eroică, dar nu a fost eroică." Sir J.R. Seeley, *Lectures and Essays*, Londra, Macmillan, 1895, p. 81.
15. Aşa cum i-a spus Hardenberg regelui Prusiei după înfrângerea de la Jena : „Majestate, noi trebuie să facem de sus ceea ce francezii au făcut de jos".
16. F.M. Dostoievski, *The Possessed*, ediţia Modern Library, New York, Random House, 1936, p. 698 [ed. rom., p. 776].
17. José Ortega y Gasset, *The Modern Theme*, New York, W.W. Norton & Company, 1931, p. 128.
18. Vezi secţiunea 104 şi următoarele.
19. Vezi secţiunea 104.
20. J.B.S. Haldane, *The Inequality of Man*, New York, Famous Books, Inc., 1938, p. 49.

OPUS

ŞTIINŢE POLITICE

au apărut:

Vladimir Tismăneanu – *Fantasmele salvării. Democraţie, naţionalism şi mit în Europa postcomunistă*

Raymond Aron – *Lupta de clasă. Noi prelegeri despre societăţile industriale*

Vladimir Tismăneanu – *Revoluţiile din 1989. Între trecut şi viitor*

Samuel P. Huntington – *Ordinea politică a societăţilor în schimbare*

Murray Edelman – *Politica şi utilizarea simbolurilor*

Jeffrey C. Isaac – *Democraţia în vremuri întunecate*

Leo Strauss – *Cetatea şi omul*

Tony Judt – *Povara responsabilităţii. Blum, Camus, Aron şi secolul XX francez*

George Voicu – *Zeii cei răi. Cultura conspiraţiei în cultura postcomunistă*

Anthony Giddens – *A treia cale. Renaşterea social-democraţiei*

Anthony Giddens – *A treia cale şi criticii ei*

Levente Salat – *Multiculturalismul liberal. Bazele normative ale existenţei minoritare autentice*

Robert D. Putnam (în colaborare cu Robert Leonardi şi Raffaella Y. Nanetti) – *Cum funcţionează democraţia*

Raymond Aron – *Marxisme imaginare. De la o sfântă familie la alta*

John Gray – *Cele două feţe ale liberalismului*

Arend Lijphart – *Democraţia în societăţile plurale*

Vladimir Tismăneanu – *Ghilotina de scrum*

Robert D. Kaplan – *Politici de război. De ce necesită conducerea politică un etos păgân*

Amitai Etzioni – *Societatea monocromă*

Stanislao G. Pugliese – *Carlo Rosselli. Eretic socialist şi exilat antifascist*

J.B. Schneewind – *Inventarea autonomiei. O istorie a filosofiei morale moderne*

Mark Lilla – *Spiritul nesăbuit. Intelectualii în politică*

Vladimir Pasti – *Noul capitalism românesc*

Arend Lijphart – *Modele ale democraţiei. Forme de guvernare şi funcţionare în treizeci şi şase de ţări*

James C. Scott – *În numele statului. Modele eşuate de îmbunătăţire a condiţiei umane*

Abram N. Shulsky, Gary J. Schmitt – *Războiul tăcut. Introducere în universul informațiilor secrete*

Laura Sitaru – *Gândirea politică arabă. Concepte-cheie între tradiție și inovație*

Grzegorz Ekiert, Stephen E. Hanson (coord.) – *Capitalism și democrație în Europa Centrală și de Est. Evaluarea moștenirii regimurilor comuniste*

Vasile Boari, Sergiu Gherghina, Radu Murea (editori) – *Regăsirea identității naționale*

Dan Pavel – *Democrația bine temperată. Studii instituționale*

Jonah Goldberg – *Fascismul liberal. Istoria secretă a stângii americane de la Mussolini la politica semnificației*

Daniel J. Mahoney – *Aleksandr Soljenițîn. Dincolo de ideologie*

Cristian Preda – *Românii fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*

Joseph S. Nye, Jr. – *Viitorul puterii*

Bruce Bueno de Mesquita, Alastair Smith – *Manualul dictatorului. De ce să te porți rău e aproape întotdeauna o bună politică*

Eric Hoffer – *Adepții fanatici. Reflecții asupra naturii mișcărilor de masă*

în pregătire :

Adrian Miroiu, Șerban Cerkez (coord.) – *Competiția politică în România*

www.polirom.ro

Redactor: Cătălina Staicu
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Luminița Păun

Bun de tipar: septembrie 2013. Apărut: 2013
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iași, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53 • C.P. 15-728
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. Tipo-Lidana S.R.L.,
Calea Unirii, nr. 35, Suceava
Tel. 0230/517.518; Fax: 0330/401.062
E-mail: office@tipolidana.ro; www.tipolidana.ro

Publicată în numeroase ediții începând din 1951 și ajunsă astăzi o carte clasică, *Adepții fanatici* a devenit bestseller la scurt timp după apariție, atunci când președintele Eisenhower a citat-o într-una dintre primele sale conferințe televizate. Relevantă pentru înțelegerea lumii actuale, cartea este o analiză vizionară, extrem de provocatoare a naturii mișcărilor de masă și a modului în care individul devine fanatic. Eric Hoffer indică tipurile de personalitate și motivele celor care aderă la diferite mișcări, de ce și cum încep, progresează și se sfârșesc mișcările de masă, dar și asemănările dintre ele, indiferent că sunt politice, sociale, religioase sau de altă factură. Hoffer susține astfel că mișcările de masă sunt interșanjabile și că, radicale sau reacționare, ele tind să atragă același tip de adepți și folosesc aceleași tactici, chiar și atunci când obiectivele sau valorile lor declarate diferă.

„Dacă vreți să înțelegeți ce mobilizează mintea fanaticului și care sunt mecanismele mișcărilor de masă încă din stadiul incipient, vă recomand o seară cu Eric Hoffer."

John McDonough, *Wall Street Journal*

„Tema cărții este fanatismul politic, pe care îl abordează tăios și strălucit."

The New Yorker

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-3693-8

9 789734 636938

www.polirom.ro

Carte publicată și în ediție digitală

22,95